

ΔΗΜΩΔΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΣΕΙΡΑ Γ'

ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ

Δ' *

Ἦμπομεν ὅτι ἡ ἠθικὴ κυριότης ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας, τὴν ἐλευθερίαν, καὶ ὅτι πάντ' αὐτὰ ἄλλα καθήκοντα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸ δεύτερον, τὸν λόγον. Ἄρα ὀφείλομεν διὰ τῆς ἠθικῆς κυριότητος νὰ ἐνισχύσωμεν πρὸ πάντων τὸν λόγον, ὥπως ἴδωμεν σαφέστερον τί ἐντέλλεται ἡμῖν, καὶ τὰ ἐντάλματα αὐτοῦ ἔχωμεν ὡς μόνον ὁδηγὸν ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ διανοήματι. Ὀφείλομεν ἐπομένως ν' ἀπομακρύνωμεν καὶ νὰ καταβάλλωμεν πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ἐπισκιάσῃ τὴν λάμψιν τοῦ θεοῦ τούτου φωτός ἢ νὰ ἐλαττώσῃ τὴν ἰσχὺν του· καὶ οὐδὲν ἄλλοιοῦ τοσοῦτον τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν καὶ καθιστᾷ ἡμᾶς καὶ αὐτῶν τῶν κτηνῶν ὑποδεεστέρους, ὅσῳ ἡ ἐπὶ τῆς ψυχῆς ἐπικράτησις τοῦ σώματος. Ἡ εἰς τὸ σῶμα ὑποδούλωσις τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἐσχάτη ἐξαχρείωσις, διότι ἀνατρέπει τὴν τῆς φύσεως τάξιν, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ ζωογονεῖ καὶ διοικεῖ τὸ σῶμα πρὸς σκοπὸν ἀνώτερον τῆς σωματικῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ τοῦ σώματος περιορίζεται εἰς τὴν μόρφωσιν, συντήρησιν, ἀνάπτυξιν καὶ πολλαπλασίωσιν αὐτοῦ διὰ τῶν λειτουργιῶν εἰς ὧς τὰ ὄργανα αὐτοῦ προωρίσθησαν· ἀλλ' ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἐπ' ἀπειρον ἐπέκτασις τῆς γνώσεως, ἡ προοδευτικὴ ἀνακάλυψις τοῦ ἀληθοῦς, ἡ συναίσθησις καὶ πόησις τοῦ καλοῦ καὶ ἡ διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἀγαθοῦ ἠθικὴ αὐτῆς τελειότης. Πρὸς ἐπίτευξιν τῶν πολυτίμων τούτων σκοπῶν ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἔχῃ ὄργανον ὑποτεταγμένον τῷ σώματι, καὶ οὐχὶ νὰ κυριεύηται ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἡ ἀρετὴ δι' ἧς τὸ μὲν σῶμα ὑποτάσσεται εἰς τὴν ψυχὴν, αὕτη δὲ διατηρεῖ σῶαν τὴν λογικὴν αὐτῆς φύσιν καὶ πλήρη καὶ ἐλευθέραν τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν, εἶναι ἡ σωφροσύνη, δι' ἧς ἡ ψυχὴ κρατεῖ τοῦ σώματος, καταβάλλει πᾶν ἐκ τῶν σωματικῶν ὀρέξεων πρὸσκομμα κατὰ τῆς νοήτικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῆς τελειοποιήσεως, ὑποχρεοῦσα τὸ σῶμα εἰς αὐτὴν νὰ χρησιμεύσῃ· εἶναι γὰρ ὡμοῦ λόγηται σωφροσύνη τὸ κρατεῖν ἡδονῶν καὶ ἐπιθυμιῶν, ὡς ἔλεγεν ὁ Πλάτων (Συμπ. 196, c). Ἐντεῦθεν ποικίλα καθήκοντα, ἅτινα εἶναι τευτοχρόνως καὶ ὑγιεινὰ παραγγέλματα, διότι καὶ ἐνταῦθα αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι συνάδουσι πρὸς τὰς ἠθικάς, καὶ μίαν ἐπιστήμην συνκποτελοῦσιν ἐν τῇ ἐνότητι τῆς ἀληθείας. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ σώματος ὀρίζει ἀκριδῶς τοὺς ὅρους τῆς σω-

* 12. σελ. 829.

ματικῆς ὑπάρξεως, τῆς σωματικῆς ὑγείας, τὸ μέτρον ἐπέκεινται τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ προβῇ ἡ ὀργανικὴ ἐνέργεια, καὶ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ βοηθήματα πρὸς ρύθμισιν τῆς ἐνεργείας ταύτης. Περὶ τούτων ἡ ἠθικὴ οὐδὲν ἔχει νὰ διδάξῃ, πρὸς λαμβάνει τὰ διδάγματα τῆς ὑγιεινῆς, καὶ τὰ ἀναβιβάζει εἰς ἀξίωμα ἠθικῶν καθηκόντων. Τὴν σύμπνοιαν ταύτην τοῦ ὕλικου καὶ ἠθικοῦ στοιχείου πρὸς μόρφωσιν τοῦ τελείου ἀνθρώπου ἄριστα κατενόησαν οἱ ἀρχαῖοι, οὐδέποτε χωρίσαντες τὴν περὶ τὸ σῶμα ἐπιμέλειαν τῆς περὶ τὴν ψυχὴν, καὶ τὸ μὲν σῶμα διετήρουν εὖρωστον διὰ τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων, τὴν δὲ ψυχὴν ἐρρύθμιζον διὰ τῆς μουσικῆς ἐν ᾗ πᾶσαι αἱ ἐλευθέριοι τέχναι περιλαμβάνοντο. Καὶ οὕτω τὸ μὲν σῶμα καθίσταται πειθήνιον ὄργανον τοῦ πνεύματος, τοῦτο δὲ αὐξάνει τὰς δυνάμεις τοῦ ἀντιλαμβανόμενου καθκρότερον καὶ πληρέστερον τῆς ὕλικῆς φύσεως, καὶ δραστηριότερον ἐπ' αὐτῆς ἐνεργοῦν, ἔχει δὲ πρὸς τούτοις πολὺτιμον βοηθὸν τὸ σῶμα κατὰ τὴν ἐξάσκησιν καὶ αὐτῶν τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, τῆς καρτερίας, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς εἰς πολλὰς ἠθικὰς ἐπιχειρήσεις ἀναγκασίας δραστηριότητος. Διατήρησις καὶ ἐνίσχυσις τοῦ σώματος πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ πνεύματος, οὗτος εἶναι ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σωφροσύνης, τοῦ δευτέρου τῶν ἡμετέρων καθηκόντων. Εἰς τὴν σωφροσύνην ἀντίκεινται πᾶσαι αἱ κακίαι δι' ὧν ὑποδουλοῦται ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα, οἶσι, ἡ λαιμαργία, ἡ λαγνεία, ἡ δειλία, ἡ ῥαθυμία· περιλαμβάνονται δὲ ἐν αὐτῇ καὶ ἐξ αὐτῆς γεννῶνται ἕτεραι ἀρεταὶ ὅσαι ὑποθέτουσι τὴν ἐπὶ τοῦ σώματος κυριαρχίαν τῆς ψυχῆς, οἶσι, ἡ εὐτολμία, ἡ φιλοπονία, ἡ ὀλιγάρκεια, ἡ λιτότης κλ. Ἀλλ' ἡ ἠθικὴ κυριότης ἵνα διατηρήσῃ σῶαν καὶ ἀνελλιπέως τὸ φῶς τοῦ λόγου πρέπει νὰ ἐξασκηθῇ καὶ ἐπὶ ἑτέρου στοιχείου τῆς ἡμετέρας φύσεως, ὅπερ ἐν μέρει μὲν ἐκ τοῦ σώματος προκύπτει, ἐν μέρει δὲ ἐκ τῆς ψυχῆς, καὶ καθίσταται ἰσχυρὸν καὶ δυσκατάβλητον ἐλατήριο πρᾶξεων παντοίων, καὶ διὰ τοῦτο ὑπὲρ πᾶν ἕτερον ἀπαιτεῖ τὴν χαλίνωσιν καὶ διεύθυνσιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι τὸ πάθος καὶ τὸ πρὸς ρύθμισιν αὐτοῦ καθήκον εἶναι τὸ τῆς μετριοπαθείας.

Τί εἶναι τὸ πάθος;

Ε'

Ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ψυχῆς εἶδομεν ὅτι ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων παθαίνεται ἡ ψυχὴ, καὶ ἡ ἐντύπωσις μεταβάλλεται διὰ τῆς ἀντιλήψεως εἰς αἴσθησιν, καὶ διακρίνεται ἐν τῷ πνεύματι ὡς ἰδέα. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἐντυπώσεως καὶ αἰσθήσεως παράγεται, παρὰ τὸ νοητικὸν στοιχεῖον τῆς ἰδέας, καὶ ἕτερον, τὸ λεγόμενον αἴσθημα, δηλ. εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων ἐξ ὧν προκύπτει, καὶ ὅτε μὲν εἶναι εὐάρεστος, λέγεται ἡδονή, ὅτε δὲ δυσάρεστος, λύπη. Ἄλλον ἀκριβέστερον ὀρισμὸν τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης δὲν δύναμεθα νὰ δώσωμεν, διότι ἐπὶ τῶν

πρώτων καὶ ἀπλῶν οὐδεὶς ὁρισμός. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν πότε καὶ διὰ τί ἡ κατάστασις αὕτη εἶναι εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος. ἔχει τὸν πρῶτον χαρακτήρα ὅτε τὸ ἀντικείμενον οὗ ἔχομεν αἰσθητὴν συνᾶδει πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ὁργανισμοῦ, καὶ συντείνει πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἐκφυλοποιῶν τὰς ἀνάγκας τῶν ὁργάνων, ὧν αἱ λειτουργίαι τελοῦνται τότε ἀνεμπόδιστως καὶ ἐπὶ μείζονι τοῦ σώματος ὠφελείᾳ· ἔχει δὲ τὸν δεύτερον, ὅτε τὸ ἀντικείμενον ἀντενεργεῖ κατὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἀναγκῶν τούτων· ὥστε ἡ ἀνάγκη εἶναι τρόπον τινὰ ἡ κοινὴ πηγὴ τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, τῆς μὲν πρώτης, ὅτε πληροῦται, τῆς δὲ δευτέρας, ὅτε παρεμποδίζεται. Καὶ οὐ μόνον ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων προέρχεται τὸ αἰσθητικὸν τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τινων ἐσωτερικῶν αἰσθησεων, δι' ὧν ἀγγέλλονται αἱ ἀνάγκαι τοῦ ὁργανισμοῦ, οἷα αἱ τῆς τροφῆς καὶ τῆς πόσεως, καὶ ἐκ τῶν ἀναγκῶν τούτων πληρουμένων ἢ μὴ προκύπτει ἐπίσης ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ λύπη. — Ἀλλ' ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη δὲν προέρχονται μόνον ἐκ τοῦ σώματος. Ἐντὸς τοῦ σωματικοῦ ὁργανισμοῦ ὑπάρχει ὁ νοητικὸς καὶ ἠθικὸς ὁργανισμὸς τῆς ψυχῆς, οὗ ὁ σωματικὸς εἶναι ὕλική ἐξωτερικεὺς, ὅστις ἔχει ἐπίσης ἴδια ὄργανα καὶ λειτουργίας καὶ ποικίλους σκοποὺς καὶ ποικίλας ἀνάγκας, πρὸς ὧς ὡσαύτως ἀντιστοιχοῦσιν ἀντικείμενα θεραπεύοντα αὐτοὺς ἢ ἀντενεργοῦντα κατ' αὐτῶν, καὶ ἐντεῦθεν, παρὰ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς καὶ λύπας, ἔτεραι νοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ ὑπαγόμεναι εἰς τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος. Ψυχὴ ἐν σώματι ἥτοι σῶμα ἐμψυχον εἶναι ὁ ἄνθρωπος, καὶ δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν τὰ δύο στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος εἰς καὶ ὁ αὐτὸς νόμος συνέχει καὶ διοικεῖ, διότι ἐν τῷ τέλει, εἰς ὁ σκοπὸς, ἂν καὶ ποικίλλουσι τὰ πρὸς αὐτὸν μέσα, καὶ ἐκ τοῦ σκοποῦ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ σωματικοῦ ὁργανισμοῦ προκύπτουσιν αἱ ἀνάγκαι, καὶ ἐκ τῆς ἐκπληρώσεως ἢ μὴ αὐτῶν αἱ ἡδοναὶ ἢ αἱ λύπαι.

ὑποθέσαστε τώρα ἀντικείμενον παράγον μίαν τῶν ἡδονῶν τούτων, οὗ ἐπομένως ἐφίεται ἡ ψυχὴ. Εἶναι πολὺ φυσικὸν ἐὰν τὸ ἀντικείμενον τοῦτο προσπαθεῖ νὰ ἔχῃ ὅσῳ τὸ δυνατόν περισσότερον ἐν τῇ κατοχῇ αὐτῆς, καὶ ὅσῳ τὸ δυνατόν περισσότερον ν' ἀπολαύῃ αὐτοῦ. Ἡ προσπάθεια αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη ἐπιθυμία, ἥτις ἔπεται εἰς τὴν ἔφρσιν καὶ γεννᾷ τὴν ἀγάπην. Παρομοίως, ἐπὶ τῆς ἐναντίας περιπτώσεως ἡ ψυχὴ προσπαθεῖ ν' ἀπομακρύνῃ τὸ παρεμποδίζον καὶ παραβλάπτον τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἰδίας ἀνάγκης ἀντικείμενον, καὶ ν' ἀπαλλαγῇ αὐτοῦ, καὶ ἡ προσπάθεια αὕτη γεννᾷ τὴν ἀποστροφὴν, καὶ αὕτη τὸ μῖσος. Κοινὴ αὐτῶν ρίζα εἶναι, ὡς ἐλέγομεν, ἡ ἀνάγκη, ὕλική ἢ πνευματικὴ, ἐκ ταύτης ἡ εὐαρέστησις ἢ ἡ δυσαρέστησις, ἐκ τούτων ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ λύπη, ἐξ ὧν ἡ ἐπιθυμία ἢ ἡ ἀποστροφή, καὶ ἐκ τούτων ἡ ἀγάπη ἢ τὸ μῖσος. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἄρκοῦσι πρὸς παραγωγὴν, τοῦ πάθους. — Ὅτε ἡ ἀγάπη ἢ τὸ μῖσος παρκατείνονται ἐπὶ μακρὸν, συμβαίνει σχεδὸν πάντοτε ἑξῆς τῆς φαντασίας. Ἡ πολύτιμος αὕτη δύναμις ὑποκινεῖται

καὶ ὑπὸ τοῦ αἰσθημάτος καὶ ὑπὸ τοῦ νοήματος, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πρώτου μᾶλλον ἢ ὑπὸ τοῦ δευτέρου, ἐὰν παρατεινόμενα, μεταβληθῶσιν εἰς ἕξεις. Ὅτε ἐπὶ μακρὸν ἐμμένει τὸ πνεῦμα εἰς τὴν θεωρίαν πράγματός τινος, ἐντείνεται ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ, καὶ ἡ ἐντασις αὕτη ἐγείρει ἐξ ἀνάγκης τὴν φαντασίαν, ἥς ἔργον εἶναι, ὡς γινώσκομεν, νὰ καθιστᾷ ζωηρότερας τὰς ἐντυπώσεις τὰς ἀνκμνήτει, τὰς σκέψεις, καὶ νὰ προσθέτῃ εἰς αὐτὰς τὸν τύπον τῆς ἰδανικότητος. Κατ' ἀμφοτέρας δὲ τὰς λειτουργίας ταύτας ἐνεργεῖ ἡ φαντασία ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ πάθους. Ὁ ὑπὸ τοῦ πάθους κυριευόμενος, καὶ σφοδρότερον συναισθάνεται τὰς ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πάθους τοῦ ἐντυπώσεις ἐκ βήθους συγκινούμενος ὑπ' αὐτῶν, καὶ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο μεγαθύνει καὶ ἰδανικεύει. Ὡστε τὸ πάθος συνιστῶσιν ἐπὶ τέλους ἡ ἀγάπη ἢ τὸ μῖσος παρατεινόμενα καὶ μεταβαλλόμενα εἰς ἕξεις καὶ κορυφούμενα διὰ τῆς φαντασίας. Τοιαῦτα εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ πάθους, καὶ περὶ τούτων πολὺ δὲν διαφωνοῦσιν οἱ ψυχολόγοι· ἀλλὰ ποῦ καὶ πόσα εἶναι τὰ εἶδη αὐτοῦ;

Τὰ πάθη τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας εἶναι ἀναρίθμητα καὶ ποικιλώτατα, οὐδὲ ἀκριβὲς αὐτῶν κατὰτάξις εἶναι δυνατὴ, διότι, παρὰ τὴν ἀπερίγραπτον ποικιλίαν τῶν διαθέσεων καὶ ἐνστιγμμάτων καὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιστάσεων ἐξ ὧν τὸ πάθος δύναται νὰ προκύψῃ, νὰ πάθῃ ἐπιφαίνονται κατὰ τὰς ἀπαύστους μεταβολὰς τῶν ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων καὶ τὰς διχδοχικὰς φάσεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος. Μόνον τὸ βλέμμα τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰς ἀδόστους τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Αἱ πηγαὶ τῶν παθῶν εἶναι πάντοτε αἱ αὐταί, ἀλλὰ τὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ συνδυασμοὶ αὐτῶν μεταβάλλονται. Διὰ τοῦτο οἱ προσπαθήσαντες νὰ κατατάξωσι μετ' ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας τὰ εἶδη τῶν παθῶν πάντοτε ἀπέτυχον. Μεγάλαι τινὲς διακρίσεις, εἶναι μόνον δυναταὶ ὡς ἐκ τῶν πηγῶν ἐξ ὧν ἀπορρέουσι καὶ ὡς ἐκ τῆς γενικωτέρας διακρίσεως τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν. Καὶ ἐκ μὲν τῶν πηγῶν, αἵτινες εἶναι ἡ ἀγάπη ἢ τὸ μῖσος, ἔχομεν δύο κατηγορίας παθῶν, τὰ εὖμενῆ, παραγόμενα ἐκ τῆς πρώτης, καὶ τὰ δυσμενῆ, ἐκ τῆς δευτέρας. Τὰ δὲ ἀντικείμενα αὐτῶν εἶναι αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς νοήσεως, ὁ κόσμος, ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ Θεός. Ἀλλὰ πρὸς ἕκαστον τῶν ἀντικειμένων τούτων δὲν δύνανται ν' ἀναπτυχθῶσι τὰ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ μίσους αἰσθημάτων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Πρὸς τὴν φύσιν λ. γ. μῖσος δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἐν καὶ δυνατόν νὰ ἔχωμεν ἀποστροφὴν πρὸς τινὰ τῶν ἐν αὐτῇ, διότι τὸ μῖσος ὑποθέτει τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ βλάπτουσα ἡμᾶς ἐνέργεια εἶναι προῖον τῆς θελήσεως καὶ προαιρέσεως ἐμψύχου καὶ λογικοῦ ὄντος. Ἄρα δυνατόν ν' ἀποστρεφώμεθα φυσικὰ τινὰ ἀντικείμενα καθὲ ἀπαρέσκοντα ἡμῖν ἢ βλάπτοντα ἡμᾶς, ἀλλ' οὐχὶ νὰ τὰ μισῶμεν. Πρὸς αὐτὰ ἔχομεν τὴν λεγομένην ἀντιπάθειαν, αἰσθημα ἀσθενέστερον τοῦ μίσους καὶ τρόπον τινὰ διχόμεσον μεταξὺ τούτου καὶ τῆς ἀποστροφῆς. Τὴν φύσιν ὁμῶς δυνάμεθα ν' ἀγαπήσωμεν μέχρι λατρείας, καὶ πολλοὶ λαοὶ τὴν φύσιν ἐλά-

τρευσαν ἀντὶ τοῦ ποιήσαντος αὐτήν. Πρὸς πᾶσαν εὐαίσθητον ψυχὴν τὰ κάλ-
 λη τῆς φύσεως ἔχουσι θέλητρά γλυκύτατα συγκινοῦντα τὴν καρδίαν καὶ
 ἐγείροντα τὴν ποιητικὴν φαντασίαν, διότι τὰ σχήματα καὶ τὰ χρώματα, ἡ
 ποικιλία τῆς ζωῆς καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν θεαμάτων αὐτῆς οὐ μόνον κα-
 τὰ κληροῦσι τὰς αἰσθήσεις, ἀλλ' ἐμποιοῦσιν ἐν ἡμῖν τὸ αἶσθημα τῆς τάξεως
 καὶ τῆς ἁρμονίας, καὶ ἀναβιβάζουσι τὸν νοῦν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς πανσόφου
 προνοίας ἣτις παρήγαγε τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα θαύματα. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπὶ τῆς
 σωματικῆς καὶ ψυχικῆς υἱείας σωτήριος ἐπιρροή τῆς φύσεως καὶ τῆς συχνῆς
 μετ' αὐτῆς συναφείας, καὶ ἐντεῦθεν ποικίλα πάθη ἔχοντα ἀντικείμενον τὴν
 φύσιν, τὰ προϊόντα αὐτῆς, ὧν προσπαθοῦμεν ν' ἀπολαύωμεν ὅσα τὸ δυνατόν
 πλειότερον, καὶ ἅτινα περιπαθῶς περιποιούμεθα, καλλιεργοῦμεν, συλλέγομεν,
 μελετῶμεν, νέεσθαι πάντοτε ἡδονὰς ἀρνούμενοι ἐξ αὐτῶν. Οὐδὲ πρέπει μετὰ τοῦ
 ἀφιλοκερδοῦς τούτου αἰσθηματος νὰ συγχέωμεν τὴν ἀγάπην τῆς φύσεως διὰ
 τὴν κατοχὴν αὐτῆς πρὸς ἀτομικὴν ἡμῶν ὠφέλειαν, διότι τὸ αἶσθημα τοῦτο
 περιλαμβάνεται ἐν ἄλλῳ πάθει, οὗ βάσις εἶναι ὁ ἐγωϊσμός καὶ ἐλαττήριον ἡ
 ιδιοτέλεια. Ἡ ἀγάπη τῆς φύσεως διὰ τὴν φύσιν εἶναι εὐγενὴς διάθεσις τῆς
 ψυχῆς οὐδόλως ἀφορῶσα εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν αὐτῆς δι' ἐγωϊστικούς σκο-
 πούς, ἀλλ' εἰς τὴν ἰδανίκευσιν αὐτῆς διὰ τῆς τέχνης καὶ τὴν νόησιν αὐ-
 τῆς διὰ τῆς ἐπιστήμης. — Κυριώτερον ἀντικείμενον ἀγάπης καὶ μίσους
 εἶναι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Ἀγαπῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώ-
 πους κατὰ ποικίλους βαθμοὺς καὶ διὰ ποικίλων τρόπων. Ἡ ἀγάπη ἄρχε-
 ται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν. Νόμος ἐκάστου ὄντος εἶναι ἡ συντήρησις ἑαυτοῦ διὰ τῆς
 ἐκπληρώσεως τοῦ σκοποῦ τῆς ὑπάρξεώς του, καὶ ὁ σκοπὸς οὗτος ἐκπληροῦ-
 ται ὅτε αἱ ἀνάγκαι αὐτοῦ θεραπεύονται. Τὴν θεραπείαν ταύτην ἐπιζητεῖ
 κατ' ἀρχὰς τὸ ἐνστιγμα, τὸ πρῶτον ἐλαττήριον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων,
 δι' αὐθορμητῶν καὶ ἀσυνειδήτων κινήσεων πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀντικειμένου,
 οὗ συναισθανόμεθα τὴν ἀνάγκην, καὶ τὸ ἐνστιγμα ἐνεργεῖ ἀποκλειστικῶς
 κατὰ τὴν βρεφικὴν ἡλικίαν, ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἐξαιρουμένη κατὰ τὸ
 μᾶλλον καὶ ἥττον ἐφ' ὅλου τοῦ βίου μετὰ τῆς ἐνεργείας ἄλλων ἐλατηρίων
 συνδυαζομένη. Ἐν τούτοις ἐκ τοῦ ἐνστιγματος τῆς ἰδίας συντηρήσεως, ἐκ
 τῶν ἐξ αὐτοῦ ἀναγκῶν, ἐκ τῆς θεραπείας, ἡ μὴ αὐτῶν γεννῶνται ἡδοναὶ καὶ
 λύπαι, ἐπιθυμίαι καὶ ἀποστροφαι, ἀγάπαι καὶ μίσαι, καὶ πάντα ταῦτα ἀνά-
 γονται εἰς τὴν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπην καὶ δι' αὐτῆς ἐξηγοῦνται. Τὸ
 βρέφος ἀγαπᾷ κατ' ἀρχὰς τὴν μητέρα, τὴν τροφὸν, τὸ φῶς, τὸν ἀέρα, τὴν
 διασκέδασιν, τὴν ἀνάπαυσιν, πᾶν ὅ,τι συντείνει εἰς τὴν υἱείαν καὶ ἀνάπτυ-
 ξιν ἑαυτοῦ, καὶ μισεῖ τὰ ἐναντία. Τὰ μικρὰ ταῦτα πάθη δὲν κορυφοῦνται βε-
 βαιῶς διὰ τῆς ἔξεως καὶ τῆς φαντασίας, ἀλλὰ περιέχουσι τὸν σπόρον ἄλλων
 δριμυτέρων παθῶν τοῦ αὐτοῦ εἶδους, ἅτινα κραταιοῦνται προϊούσης τῆς ἡλι-
 κίας. Ἐὰν δὲ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ἐπέρχεται ἡ ἐνέργεια ἄλλων παθῶν, ἄλλων
 ἐλατηρίων, τὰ πρῶτα ταῦτα συγκεντροῦνται ἐν τῷ ἐγωϊσμῷ, ὅστις μόνον

ἐλαττήριον ἔχει τὴν ἰδιοτέλειαν καὶ μόνον σκοπὸν τὸ ἀτομικὸν συμφέρον. Καὶ τότε αἱ πρῶται ὁρμαὶ κατευνάζονται, διότι εἰς τὸ αἶσθημα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀντικαθίσταται ὁ ψυχρὸς ὑπολογισμὸς, ὅστις σταθμίζει ἀκριβῶς τὰς ἀνάγκας, τὰ πρὸς θεραπείαις αὐτῶν ἀντικείμενα, τὰ πρὸς ἐπίτευξιν τούτων μέσα, καὶ ταῦτα ἀδιακόπως μεταχειρίζεται πρὸς ἀπόκτησιν ἐκείνων. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἐγωϊσμὸς προέρχεται ἐκ τοῦ πάθους, ἀλλὰ τὰ ζωηρότερα στοιχεῖα τοῦ πάθους ἀποβάλλει μετ' οὐ πολὺ, ὅθεν ὁ ἐγωϊστῆς ἀπαθῶς διανοεῖται καὶ ἀπαθῶς ἐργάζεται, καὶ ἔχει μὲν κοινὸν μὲ τὸ κτῆνος τὸ αἶσθημα τῆς ἰδίας συντηρήσεως, εἶναι δὲ κατώτερος αὐτοῦ, καθ' ὅσον παραγνωρίζει τὸν ὑψηλότερον προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, καταχρᾶται τοῦ θείου πλεονεκτήματος τοῦ λόγου, δι' οὗ τοσοῦτον ὑπερέχει τοῦ κτήνους, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ λόγου προσπαθεῖ γὰρ καταστρέψῃ τὸν λόγον τῆς ἰδίας φύσεως καὶ τοὺς νόμους τῶν ὄντων. Διότι νόμος ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν εἶναι μόνον ἡ συντήρησις ἐαυτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ τῶν ὁμοίων του ἔλλογος συμβίωσις πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ἡ κοινωνία δὲν εἶναι μόνον νόμος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πάντων τῶν ὄντων, διότι πάντα συνέχονται δι' ἀδιακρήκτων δεσμῶν, δι' ὁράτων καὶ ἀοράτων σχέσεων καὶ διὰ καθολικῆς οὕτως εἰπεῖν ἀγάπης, ἣν ἐθεοποίησαν οἱ ἀρχαῖοι ἐν τῷ Ἑρωτι, τῷ κρατίστῳ καὶ πρεσβυτάτῳ τῶν θεῶν. Τῆς δὲ ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἡ βάσις δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀμοιβαία ἀνάγκη, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη, ἥτις εἶναι πάθος εὐγενές ποικίλας λαμβάνον μορφᾶς καὶ εἰς ἕτερα πάθη διακλαδούμενον. — Ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς φιλίας καὶ τελευτᾷ εἰς τὴν καθολικὴν ἀδελφότητα, γεννᾷ ὡς πρῶτιστον καὶ κυριώτατον εἶδος τὴν ἀγάπην τοῦ ἑτέρου φύλου, ἐξ ἧς ἡ οἰκογένεια, ὁ πρῶτος πυρὴν τῆς κοινωνίας. Καὶ διὰ τοῦτο τὸ πάθος τοῦτο εἶναι τὸ ζωηρότατον καὶ συγκινεῖ ἐκ βάθους ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ἡμετέρας φύσεως, διότι εἶναι τὸ μέσον δι' οὗ πληροῦται ὁ ἀνώτατος νόμος τῆς πολλαπλασιασέως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς μετ' ἀλλήλων συμβιώσεως, καὶ διὰ τοῦτο παρέσχε πάντοτε ὑπόθεσιν εἰς τὴν ποίησιν, ἰδίως δὲ εἰς τὴν εἰκονίζουσαν τὸν ἀνθρώπινον βίον δραματοποιᾶν καὶ μυθιστοριογραφίαν, καὶ εἰς παντοῖα καλλιτεχνήματα. Ἀλλὰ καὶ τὸ πάθος τοῦτο ἐξαρχειούμενον καταντᾷ εἰς τινὰ ἀμοιβαῖον ἐγωϊσμὸν πρὸς ἀπόλαυσιν κοινῆς ἡδονῆς, καὶ γίνεται ἔρως κτηνώδης καὶ φθαρτικός. Ῥυθμιζόμενον δὲ ὑπὸ ἠθικοῦ σκοποῦ, ἐξαγνίζεται καὶ ἁγιαζεται, ἐμπνέει τὰ καθαρώτατα καὶ γενναιώτατα αἰσθήματα, τὴν ἀφιλοκέρδειαν, τὴν ἀφοσίωσιν, τὴν θυσίαν, καὶ διὰ τῆς φαντασίας ἰδανικεύει τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ τούτου ἠθικοποιεῖ ἔτι μάλλον τὰ ὑπ' αὐτοῦ συνδεόμενα πρόσωπα, διότι συνενοῖ αὐτὰ ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ πρὸς τὸ ἀγαθόν. Καὶ ἐπειδὴ ἐκ τῆς χώρας τοῦ ἰδανικοῦ κατέρχεται ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως, σπάνιον εἶναι νὰ μὴ ἐξαφθῇ ἐκ τοιούτου αἰσθήματος σπινθήρ τις ποιήσεως, καὶ οἱ μεγάλοι ποιηταὶ νὰ μὴ ἐμπνέωνται ἐξ αὐτοῦ σέψεις ὑψηλὰς, εἰκόνας χαριεστάτας καὶ αἰσθήματα τρυφερώτατα. — Ἐκ τοῦ

ἄγνοῦ τούτου ἔρωτος ὅστις ὅταν νομιμοποιηθῇ διὰ τοῦ γάμου γίνεται ἡ συ-
 ζυγικὴ ἀγάπη, ἀπορρέουσιν ἕτερα αἰσθήματα, ἡ στοργὴ τῶν γονέων πρὸς τὰ
 τέκνα, ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη, εὐγνωμοσύνη καὶ ἀφοσίωσις τῶν τέκνων,
 ἡ ἀδελφικὴ φιλία, καὶ πάντα τὰ συγγενικὰ αἰσθήματα, ἅτινα ἐκ τῆς οἰ-
 κιακῆς ἐστίας διαδίδονται εἰς ὅλην τὴν κοινωνίαν. Καὶ οὕτω βαθμηδὸν ὁ κύ-
 κλος τῆς ἀγάπης εὐρύνεται, οἱ τῆς αὐτῆς κοινωνίας μετέχοντες συνδέονται
 οὐ μόνον διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀτομικῆς φιλίας, ἀλλὰ διὰ τοῦ κοινοῦ καὶ
 ἱερωτάτου αἰσθήματος τῆς φιλοπατρίας, καὶ ἐπὶ τέλους, ἀφ' οὗ ἀναγνωρί-
 σωμεν ὅτι πάντες εἴμεθα τῆς αὐτῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς φύσεως, καὶ πάν-
 τες, τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς, ἔχομεν τὴν αὐτὴν ἀρχὴν, τὸν αὐτὸν προορι-
 σμὸν καὶ τὰ αὐτὰ ἐπομένως καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ἐγείρεται ἐν ἡμῖν
 τὸ αἶσθημα τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, αἶσθημα, πλὴν ὀλιγίστων ἐξαιρέ-
 σεων, ἄγνωστον τοῖς ἀρχαίοις, ὅπερ ὁ χριστιανισμὸς εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἀν-
 θρωπίνην καρδίαν, καὶ δι' οὗ κατέφλεξε τοὺς πιστοτάτους τῶν ὀπαδῶν του.
 Ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπεκτάσεως ταύτης τὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης δὲν φθάνει εἰ-
 σέτι εἰς τὸν ἀνώτατον καὶ τελειότατον βαθμὸν αὐτοῦ. — Ἡ πρὸς τὴν φύ-
 σιν ἀγάπη, ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἡ συνάπτουσα τὰ δύο φύλα πρὸς ἀλ-
 λήλα, ἡ παράγουσα τὴν ἀμοιβαίαν τῶν γονέων καὶ τῶν τέκνων στοργήν,
 τὴν ἀδελφικὴν καὶ συγγενικὴν ἀγάπην, τὴν φιλοπατρίαν, τὴν καθολικὴν
 ἀδελφότητα, προδίδει ἔτι ἀνωτέρω, καὶ ἀνέρχεται εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν, ἀν-
 τιστοιχῶς πρὸς τὴν νόησιν, ἥτις δὲν εἶναι μόνον νόησις τῆς φύσεως καὶ τοῦ
 ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ ἡ ἀτελής ἐπιστήμη τῆς ὕλης θέ-
 λει ποτὲ ἰσχύσει νὰ δεσμεύσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, καὶ ν'
 ἀναγκαιτίσῃ τὴν ἀνοδὸν αὐτῆς πρὸς τὸ ἄπειρον καὶ τέλειον ὄν, πρὸς ὃ ἀνα-
 βαίνει καὶ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ λόγου, ὅστις οὐσιωδῶς εἶναι εἰς αὐτὸ πίστις,
 ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἀπεδείξαμεν. Καὶ ἐὰν τὴν ἀκατάσχετον ταύτην ἀνά-
 βασιν τοῦ πνεύματος σκφέστατα κατεῖδον οἱ ἀρχαῖοι ἀναγνωρίσαντες τὸ ὄν-
 τως ὄν ὡς ἀνώτατον ὄρον τῆς νοήσεως καὶ τῆς ἀγάπης καὶ μόνον ἄξιον τῆς
 ἡμετέρας ἀφοσιώσεως, πολλῶν μᾶλλον ἀναγνωρίζομεν καὶ συναισθανόμεθα αὐ-
 τὴν ἡμεῖς οἱ νεώτεροι, κατέχοντες, χάρις εἰς τὸν χριστιανισμόν, τὴν ἀληθῆ
 ἔννοιαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ Θεοῦ, ἣν ἀπέκρυπτον ἀπὸ τῶν ὀξυδερκεστάτων δια-
 νοιῶν τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ἡ ψευδὴς θρησκεία καὶ ἡ ἀτελής ἐπιστήμη. Ἡ νέα
 ἐπιστήμη κατήργησεν ὀριστικῶς τὰ πέρατα τῆς νοήσεως, διότι πρὸ αὐτῆς
 κατήργησεν ὁ χριστιανισμὸς τὰ πέρατα τῆς ἀγάπης, καὶ τοῦτο δὲν νοοῦσιν
 οἱ προσπαθοῦντες νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν μὲν ἐπιστήμην εἰς τὸν μηχανικὸν ἀτο-
 μισμόν τοῦ Δημοκρίτου, τὴν δὲ ἠθικὴν εἰς τὴν φιλήδονον ἀταραξίαν τοῦ
 Ἐπικούρου. Ἡ νέα ἐπιστήμη ζητεῖ τὸ ἄπειρον καὶ ἡ νέα ἠθικὴ ἐφίεται
 τοῦ τελείου, ἀμφοτέραι δὲ ταυτίζονται ἐν μιᾷ μόνῃ τάσει, ἥτις εἶναι ἡ πρὸς
 τὸ ἄπειρον ἐπάνοδος τοῦ πεπερασμένου. Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη οὐ μόνον
 εἶναι νόμιμος καὶ εὐεξήγητος, ἀλλ' εἶναι ἡ κορυφὴ καὶ τὸ πλήρωμα πάσης

ἄλλης, εἶναι τὸ μέτρον καθ' ὃ ἡ νομιμότης πάσης ἄλλης ἐκτιμᾶται, ὁ ὅρος εἰς ὃν πᾶσα ἄλλη ὑποτάσσεται, καὶ μεθ' οὗ πρέπει νὰ συναρμολογῇται. Ἡ τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρωπίνων ἀγάπη παρεκτρέπεται, περιπλανᾶται καὶ διαφθείρεται, ἂν μὴ ρυθμισθῇ καὶ εὐθυνθῇ ὑπὸ τοῦ θείου τούτου ἔρωτος πρὸς τὸν ἀνώτατον ὅρον αὐτῆς, καθὼς πλανᾶται καὶ ψεύδεται ἡ δίκνοικα, ἂν μὴ φωτισθῇ καὶ ὁδηγηθῇ εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον αὐτῆς διὰ τοῦ λόγου. Καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, ὡς πᾶσαι αἱ προηγούμεναι, δύναται νὰ κυρυφωθῇ εἰς πάθος, τὸ εὐγενέστατον καὶ ὑψηλότερον τῶν παθῶν, διότι παράγει ἀνεξάντλητους θησαυροὺς εὐποιᾶς καὶ φιλανθρωπίας καὶ ἐν ᾧ συνενοῖ ἡμεῖς μετὰ τοῦ Θεοῦ, μᾶς συνδέει διὰ τῶν γλυκυτάτων δεσμῶν πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλ' ἡ κατηγορία αὕτη τῶν εὐμενῶν παθῶν τῶν ἐκπηγαζόντων ἐκ τῆς ἀγάπης καὶ ἕτερα περιλαμβάνει ἥττον εὐγενῆ καὶ εὐεργετικὰ, καὶ τινὰ ὅλως ἀπαίσια καὶ καταστρεπικὰ, κατὰ τὰ διάφορα ἀντικείμενα πρὸς ἃ στρέφεται ἡ ἀγάπη, ἀναφυόμενα εἴτε ἐκ τοῦ ἀτομικοῦ εἴτε ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης τῆς ἐπιτηδεύσεως καὶ τῆς τέχνης, ἐξ ὧν φλέγονται οἱ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ ἔρως εἰς τὴν ζήτησιν αὐτῶν ἀφοσιούμενοι· τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης τοῦ ὠφελίμου εἰς τὸν ἐγωισμόν ἀναγόμενα, οἷα ἡ φιλοχρηματία, ἡ φιλαργυρία, ἡ φιληδονία· τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης τῆς ἐξουσίας, τῆς ὑπεραρχίας, τῆς δόξης, τῶν ματαίων διακρίσεων, οἷα ἡ φιλαρχία, ἡ ὑπερηφάνεια, ἡ φιλοδοξία, ἡ κεναδοξία· τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης αὐτῆς τῆς δραστηριότητος, τῆς κινήσεως, τῶν ἐπικινδύνων ἐπιχειρήσεων, τῶν ἐκ τοῦ ἀπροσδοκῆτου συγκινήσεων, οἷον τὸ πάθος τῶν ὁδοιποριῶν, τῶν εἰς ἀγνώστους χώρας ἐκδρομῶν, τῶν κυνηγεσιῶν, τῶν τυχηρῶν παιγνιδίων κλ. Ἐκαστον τῶν παθῶν τούτων χρήζει ἰδιαιτέρας μελέτης καὶ ἰδιαιτέρας ρυθμίσεως, ἵνα περιορισθῇ ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτοῦ ὁρίων, καὶ ἀποδῇ σωτήριαν καὶ οὐ φθαρτικὴν, διότι ἡ ἠθικὴ δὲν ἀπαιτεῖ τὴν ἀπάθειαν, ἥτις θὰ ἦτο ἐλάττωσις καὶ ἐξασθένησις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀλλὰ τὴν εὐπάθειαν, δηλ. τὴν ρύθμισιν τοῦ πάθους, τοῦ ἰσχυροῦ τούτου ἐλατηρίου, πρὸς σκοπὸν ἀγαθόν. — Τέλος, τὰ ἐκ τοῦ μίσους ἀπορρέοντα πάθη κατατάσσονται καὶ ταῦτα κατὰ τὰ ποικίλα αὐτῶν ἀντικείμενα. Οὐδεὶς μισεῖ τὴν φύσιν καθὼς φύσιν, ὡς εἴπομεν, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον δύναται νὰ μισήσῃ τὸν Θεόν, ἐκτὸς παρρησίας. Ὁ ἄνθρωπος μισεῖ τὸν ἄνθρωπον, ἢ διότι τὸν θεωρεῖ ὡς πρόσκομμα εἰς τὴν ἰδίαν εὐημερίαν, ἢ διότι δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰς ιδέας καὶ τὰ αἰσθηματικά του, ἢ ἀπλῶς διότι δὲν ἀνέχεται τὴν ὑπεροχὴν του ἢ τὴν εὐημερίαν του, ἢ διότι ἀντιπαθεῖ πρὸς αὐτὸν ἄνευ λόγου. Ἐντεῦθεν ἡ μνησικακία, τὸ φιλέκδικον, ἡ μισαλλοδοξία, ὁ φθόνος, ἡ χαιρεκακία, ἡ ἀδικαιολόγητος ἀποστροφή, πάθη αἰσχυρὰ καὶ ἀποτρόπαια, οὐδὲν ἔχοντα ἐν ἑαυτοῖς ἀγαθόν, ἔτινα ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἐκκριθῶσι τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Ὅθεν τοῦτο εἶναι ἐπὶ τέλους τὸ νόημα καὶ τὸ παράγγελμα τῆς μετριοπαθείας, ἥτις περιλαμβάνει καὶ τὴν μετρίαν καὶ τὴν ἁρμονίαν τῶν παθῶν· ἀποκοπὴ τῶν δυσμενῶν καὶ συναρμολόγησις

τῶν εὐμενῶν κατὰ τὴν σχετικὴν ἀξίαν καὶ τὴν νόμιμον ἱεραρχίαν τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν. Τότε ἡ διχλεκτικὴ, οὕτως εἰπεῖν, τῶν αἰσθημάτων ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τῶν νοημάτων, καὶ ἡ ἐνότης τῆς ἡμετέρας φύσεως στερεοῦται εὐθυωροῦσα διὰ μὲν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ἄκρον ἀγαθόν, διὰ δὲ τῆς νοήσεως, πρὸς τὸ ἄκρον ἀληθές καὶ καλόν.

Καὶ τῷ ὄντι ἀφ' οὗ ἐξασκοῦντες τὴν ἠθικὴν κυριότητα ὑποτάζωμεν τὸ σῶμα εἰς τὸ πνεῦμα διὰ τῆς σωφροσύνης, καὶ τὰ ἐκ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος πάθη ρυθμίζωμεν διὰ τῆς μετριοπαθείας, ποῖον τὸ προσεχές καθήκον; Ἐλεύθερον παντὸς προσκόμματος καὶ δυνάμενον νὰ ἐνεργήτῃ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἰδίας ἐνεργείας, τί ὀφείλει τὸ πνεῦμα; Εὐκόλος εἶναι ἡ ἀπάντησις. Ὅφείλει νὰ πράττῃ συμφῶνως πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτοῦ, καὶ ὁ προορισμὸς οὗτος προκύπτει σαφέστατα ἐξ ὅσων εἶπομεν ἐν τῇ πρώτῃ Σειρᾷ. Τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ σύνολον τῶν δυνάμεων δι' ὧν ἀντιλαμβάνομεθα τῶν ἐκτὸς, γινώσκομεν τὰ ἐντὸς ἡμῶν, καὶ διὰ τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως ἀνακαλύπτομεν τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἔλλογον τάξιν τῶν ὄντων, ἰδανικεύομεν αὐτὴν διὰ τῆς φαντασίας, καὶ διὰ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ ἀνερχόμεθα εἰς τὸν ἀνώτατον ὅρον τῆς νοήσεως, εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. Ἄρα τὸ καθήκον τοῦ πνεύματος εἶναι νὰ ζητῇ πρὸ πάντων τὴν ἀλήθειαν, διότι αὕτη εἶναι καὶ τοῦ καλοῦ ἡ ὑπόστασις, τὴν ἀλήθειαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴν πηγὴν καὶ ἐγγύησιν πάσης ἀληθείας, τὴν θεϊαν ἀλήθειαν, καὶ οὐ μόνον νὰ τὴν ζητῇ ἀπλῶς περιεργείας χάριν, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀγαπᾷ περιπαθῶς, καὶ πανταχοῦ καὶ πάντοτε νὰ τὴν σέβεται καὶ πραγματοποιῇ διὰ τῶν ἔργων του. Ἡ φιλαλήθεια εἶναι ἄρα τὸ τέταρτον τῶν ἡμετέρων καθηκόντων. Καὶ ἐνταῦθα πάλιν ἑτέρα ἀποκαλύπτεται ἁρμονία μεταξὺ νοήσεως καὶ πράξεως. Καθὼς τὰ ὑγεινὰ περὶ τοῦ σώματος παραγγέλματα εἶναι ἐνταυτῷ καὶ καθήκοντα ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, παρομοίως οἱ κανόνες τῆς νοήσεως, οὓς θέτει ἡ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος, εἶναι ἐνταυτῷ καὶ καθήκοντα ὑποχρεωτικὰ διὰ τὴν πράξιν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀπαρκίτης εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας εὐσυνειδησία, καὶ τὸ καθήκον ὃ πάντες ἔχομεν νὰ καλλιεργῶμεν τὸ πνεῦμα πρὸς γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς ἕκαστος κατὰ τὴν θέσιν, τὰ μέσα, τὸ μέτρον τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, διότι οὐχὶ πάντες εἰς πάντα ἐκλήθησαν, ἀλλὰ πάντες τὸ αὐτὸ ἔχομεν καθήκον νὰ γινώσκωμεν, νὰ σεβώμεθα, νὰ ἀγαπῶμεν τὴν ἀλήθειαν, καὶ νὰ πράττωμεν κατ' αὐτήν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κοινωνίας σωτήριος ἐπιρροή, τῆς διαδόσεως γνώσεων ἀληθῶν καὶ ἀρχῶν ὑγείων, καὶ τὸ καθήκον τῶν κυβερνήσεων νὰ ἐπεκτείνωσι τὸ φῶς τῆς γνώσεως εἰς ὅσῳ τὸ δυνατόν πλειότερους καὶ ὅσῳ τὸ δυνατόν ἀφθονώτερον, ὅπως οὐ μόνον αἱ ἀνώτεραι τάξεις ἀλλὰ πάντες οἱ πολῖται μεταλαμβάνωσι, σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν καὶ ἀνάγκην ἑκάστου, τῆς ζωηφόρου αὐτοῦ ἐνεργείας, καθὼς ὁ ἥλιος καταυγάζει τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων, ἀλλὰ δὲν ἀποποιεῖται τὸ φῶς καὶ τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὰ ὑποκεκρυμμένα καὶ σχεδὸν

ἀόρατα φυτὰ τῶν κοιλάδων. Ἐντεῦθεν, ἐπὶ τέλους καὶ τὸ μέτρον τῆς εὐθύνης ἀνάλογον πρὸς τὸ μέτρον τῆς γνώσεως. Ὁ πλείονας ἀληθείας γινώσκων ἔχει καὶ πλείονα καθήκοντα, διότι κατανοῶν ἐντελέστερον τὰς χρείας, καὶ τὰ τέλη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ μέσα δι' ὧν πληροῦνται, ὀφείλει ὑπὲρ τοὺς ἄλλους νὰ πράττῃ συμφώνως πρὸς ἃς ἔχει γνώσεις, καὶ ταύτας εἰς τοὺς δεομένους αὐτῶν γενναίως νὰ μεταδίδῃ. Καὶ οὕτω ὁ φιλαλήθης καὶ ἑαυτὸν σώζει καὶ τοὺς ἄλλους, ἑαυτὸν μὲν, διότι ἐν διηνεκεῖ ἀρμονίᾳ διατελῶν πρὸς τὴν πραγματικὴν φύσιν τῶν ὄντων καὶ τοὺς νόμους τοῦ Θεοῦ, διάγει γαλήνιος καὶ ἀδελῆς ἐν μέσῳ τῶν κινδύνων τοῦ βίου, οὔτε τοὺς ἐλέγχους τῆς ἰδίας συνειδήσεως φοβούμενος οὔτε τὰς ἀδίκους τῶν ἄλλων κατηγορίας, τοὺς ἄλλους δὲ, εὐεργετῶν αὐτοὺς ἀδικόπως καὶ διὰ τοῦ διδάγματος καὶ διὰ τοῦ παραδείγματος, καὶ ποιῶν αὐτοὺς κοινωνοὺς τῆς ἰδίας τελειότητος. Διὰ τοῦτο ἡ σοφία καὶ ἡ ἀρετὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ταυτίζονται, καὶ οἱ ἀληθῶς σοφοὶ εἶναι σχεδὸν πάντοτε καὶ ἐντελῶς ἐνάρητοι· ὁ νοῦς αὐτῶν καὶ ἡ καρδιά ἀμειδίως βοηθούμενα παράγουσι τοὺς ὑψηλοὺς ἐκείνους χαρακτῆρας, οἵτινες ἐκ τῆς αὐτῆς ἐστίαις ἀπαυγάζουσι καὶ τὸ φῶς τῆς γνώσεως καὶ τὴν θείαν τῆς ἀρετῆς ἀγλαίαν, ἡγούμενοι τῶν προόδων τῆς ἀνθρωπότητος ἣν ἔλκουσι πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ὀδηγοῦσι πρὸς τὸν ἀληθῆ αὐτῆς προορισμόν. Πόσον εἶναι ἀθλιος ἀπ' ἐναντίας ὁ ἐπὶ τοῦ ψεύδους στηριζόμενος καὶ ὑπὸ τὴν προσωπίδα τῆς ὑποκρίσεως κρύπτων τὴν ἰδίαν αἰσχρότητα. Ἀντὶ τῆς ἀφελοῦς παρρησίας τοῦ φιλαλήθους, ὁ ὑποκριτὴς εἶναι καταδεδικασμένος ν' ἀγωνίζεται ὅπως ἀποκρύπτῃ τὰ ἐν ἑαυτῷ, ἢ νὰ τὰ παριστῇ ἄλλως ἢ ὡς εἶναι, καὶ καθὼς ἐρρέθη ὅτι ὁ φθόνος εἶναι ἡ τιμωρία τῆς ἀνικανότητος, παρομοίως δυνατόν εἶπεν ὅτι ἡ ὑπόκρισις εἶναι ἡ τιμωρία τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς. Ὁ διανοούμενος τὸ ἀληθὲς καὶ πράττων τὸ ἀγαθὸν ἀπαλλάττεται παντὸς φόβου, παντὸς ἀγῶνος, ἀλλ' ὁ μισῶν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὰ φαῦλα πράττων, ἔντρομος κατὰ πᾶσαν στιγμὴν μήπως ἀνακαλυφθῇ ἡ πανηρία του, διατελεῖ ἐν διηνεκεῖ προσποιήσει, ψεύδεται ἀδικόπως, βιάζει καὶ τὴν φωνὴν καὶ τὸ πρόσωπον, γελᾷ ὅτε ἐνδομύχως λυπεῖται, φκίνεται κατηφής, ἐν ᾧ χαίρει, δεικνύει ἀγάπην πρὸς οὓς μισεῖ, καὶ περιπτύσσεται ἀγαλλόμενος οὓς ἀποστρέφεται. Ὁ μεγαλοφυῆς Δάντης παριστᾷ τοὺς ὑποκριτὰς τιμωρουμένους ἐν τῷ ἄδει διὰ χλαμίδων κεχρυσωμένων ἔξωθεν ἀλλὰ μολυβδίνων, ἃς εἶναι καταδεδικασμένοι νὰ φέρωσιν αἰωνίως, πιεζόμενοι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὤμων ὀδυνηρῶς ὑπ' αὐτῶν.

Σ'

Τοιαῦτα εἶναι τὰ πρῶτα καθήκοντα ὅσα πηγάζουσιν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος, ἐκ τῶν σχέσεων αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς ἐνότητος δι' ἧς συναποτελοῦσιν ἓν μόνον ὄν ἐλεύθερον καὶ λογικόν, ἐνεργοῦν διὰ τοῦ ὕλικου ὀργανισμοῦ, μυρίας σχέσεις συνάπτον πρὸς τὴν περιστοιχίζουσαν αὐτὸ φύ-

σιν, συνδυάζον μυριοτρόπως τὴν ἰδίαν ἐλευθερίαν μετὰ τῆς ἐν τῇ φύσει ἀνάγκης, καὶ διὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου πραγματοποιοῦν τὸν προορισμὸν αὐτοῦ. Τὰ καθήκοντα ταῦτα λογικῶς ἐξήχθησαν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ προορισμοῦ τούτου, καὶ εἶδμεν ὅτι τὸ μὲν πρῶτον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον στοιχεῖον τῆς ἠθικότητος, τὴν ἐλευθερίαν, τὰ δὲ ἄλλα πρὸς τὸ δεύτερον, τὸν λόγον. Κρατῶν ἐκυτοῦ διὰ τῆς ἠθικῆς κυριότητος, σώφρων, μετριοπαθὴς καὶ φιλαλήθης, ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐξασκήσῃ πάσας τὰς ἀρετὰς ὅσαι εἰς τὰς πρώτας τούτας περιλαμβάνονται καὶ ν' ἀποφύγῃ τὰς πρὸς αὐτάς ἀντικειμένους κακίας. Διὰ δὲ τῆς ἐξασκήσεως τῶν ἀρετῶν τούτων τελειοποιεῖ πρὸ πάντων ἑαυτὸν, καὶ πληγίως ἐνεργεῖ καὶ ἐπ' ἀγαθῶ τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ παρὰ τὰ ὑποκειμενικὰ ταῦτα καθήκοντα, εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς κυρίως ἀναγόμενα, ἔχομεν ἄρα καὶ ἄλλα ἀφορῶντα ἀμέσως εἰς τὸ ἀγαθὸν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ τίνι τρόπῳ δυνάμεθα καὶ τὰ δεύτερα ταῦτα νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς καὶ ν' ἀποδείξωμεν ἐναργῶς; Τὰ περὶ ὧν διελέχθωμεν ἄχρη τοῦδε συνδέονται λογικῶς πρὸς ἄλληλα, καὶ διαδοχικῶς τὸ ἐν ἐκ τοῦ ἄλλου παράγονται, ὥστε τὰ πρῶτον προϋποτίθεται ὑπὸ τοῦ δευτέρου καὶ ἀμφοτέρω ὑποθέτει τὸ τρίτον, καὶ τὰ τρία ὁμοῦ ὑποθέτει τὸ τέταρτον. Ἄνευ τῆς ἐγκρατείας ἡ σωφροσύνη εἶναι ἀδύνατος, καὶ διὰ τῆς σωφροσύνης προετοιμαζόμεθα εἰς τὴν μετριοπάθειαν καὶ τότε μόνον δυνάμεθα νὰ ἐξασκήσωμεν τὸν λόγον ἐλευθέρως καὶ ἀνεμπόδιστως πρὸς γνῶσιν καὶ πρᾶξιν τῆς ἀληθείας. Ἡ λογικὴ τῶν καθηκόντων τούτων κατὰ τάξιν δύναται ἄρα νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς μέθοδος ἠθικῆς ἀσκήσεως πρὸς διαδοχικὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀντιστοιχούντων ἀρετῶν καὶ ἀνάπλασιν τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος. Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀληθοῦς, συγκρατοῦνται καὶ ἀμοιβαίως ἐνισχύονται, καὶ καθὼς μία ἀλήθεια συνεπιφέρει ἄλλας πολλὰς, παρομοίως μία ἀρετὴ συμπράγει καὶ ἄλλας, καὶ ἡ ἐνότης καὶ ἁρμονία τῶν ἀληθειῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τῶν ἀρετῶν ἐνότητα καὶ ἁρμονίαν. Ἀκολουθοῦντες τὸν εἰρμὸν τοῦτον τῶν πνευματικῶν στοιχείων, ποῖα μετὰ τὰ ὑποκειμενικὰ εὐρίσκομεν ἀντικειμενικὰ καθήκοντα, ἐπόμενα εἰς τὰ πρῶτα καὶ συνεχίζοντα τὰς διατάξεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου;

Μελετῶντες τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν δὲν ζητοῦμεν μόνον τὴν γνῶσιν τοῦ ἀτόμου, ἀλλ' ἐν τούτῳ ἀκριβοῦμεν τὴν φύσιν τοῦ γένους, εἰς ὃ ὑπάγεται καὶ μεθ' οὗ συνδέεται ἀναποσπάστως, ἐφ' ἧς ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν μέθοδον τῆς ἐπαγωγῆς περὶ ἧς διελέχθωμεν ἐν τῇ πρώτῃ Σειρᾷ, καὶ δι' ἧς ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους ἀνερχόμεθα εἰς τὰ καθόλου, καὶ ἀνακαλύπτομεν τοὺς γενικοὺς νόμους τοῦ κόσμου. Ἐὰν λοιπὸν ἀληθεύωσιν ὅσα εἶπομεν περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐλλόγου ὑποστάσεως ἣν ὀνομάζομεν ψυχὴν, περὶ τῶν νοητικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, ἀληθεύουσι περὶ πάντων ἀνθρώπων. Πάντες, οἳ αἰδήποτε ἢ ἡκαταγωγῇ καὶ ἡ θέσις αὐτῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, καὶ οἳ αἰδήποτε αἱ μεταξὺ αὐτῶν διαφοραί, εἰναι ἐλεύθερα καὶ ἔλλογα πρὸς σωπα τείνοντα πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, ἔχοντα τὸν αὐτὸν

προορισμένον καὶ ὑποτασσόμενον εἰς τὸν αὐτὸν ἠθικὸν νόμον. Ἐχουσιν ἄρα τὰ αὐτὰ καθήκοντα, καὶ ὀφείλουσι νὰ τὰ ἐκπληρῶσι. Τί ὀφείλομεν λοιπὸν πρὸς αὐτούς; Δυνάμει τῆς ἀπαλύτου ὑποχρεώσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὀφείλομεν νὰ μὴ τοὺς παρεμποδίζωμεν κατὰ τὴν ἐκπλήρωσιν ταύτην, καὶ νὰ σεβώμεθα τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐλλόγου αὐτῶν ἐλευθερίας, καθὼς αὐτοὶ ὀφείλουσι νὰ σέβωνται τὴν ἡμετέραν. Τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῆς ἐλευθερίας ἐκάστου εἶναι ἄρα τὸ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων, τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης, ἣν ἀρετὴν πρὸς ἕτερον ὠνόμαζεν ὁ Ἀριστοτέλης. Τὸ καθήκον τοῦτο ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ ἔχει ἑκτασιν εὐρυτάτην, καὶ ἰσχύει οὐ μόνον μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς κοινωνίας, καὶ μεταξὺ τῶν κοινωνιῶν πρὸς ἀλλήλας, καὶ πρὸς τὰς κοινωνίας διὰ τῆς ἱστορίας περιλαμβάνει ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐχει δὲ καὶ βάθος, οὕτως εἶπεν, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἑκτασίν του, διότι πολλὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς ἀτομικῆς ἐκάστου ἀκεραιότητος, ἅτινα ὀφείλομεν νὰ σεβώμεθα, ὥστε πολλαχῶς δυνάμεθα νὰ πρὸςβῶμεν τὴν δικαιοσύνην. Αὕτη περιλαμβάνει τὸ σέβας τῆς ζωῆς, τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐνεργείας, τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, τῆς ὑπόληψεως, τῆς περιουσίας, τῆς τιμῆς καὶ πρὸς τῶν ἐξωτερικῶν δηλώσεων καὶ ἐφαρμογῶν τῆς ἐλευθερίας ἐκάστου καὶ τῶν νομίμων αὐτοῦ σχέσεων πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ ἐπειδὴ πάντα ταῦτα εἶναι προϊόντα τῆς ἐν ἡμῖν ἐμφύτου αὐτανεργείας, λαμβάνουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τῆς ἐλευθερίας τὸ ὄνομα, καὶ λέγονται ἐλευθερία τῆς ζωῆς, τῆς κινήσεως, τῆς συνειδήσεως, τῶν δοξασιῶν, τῆς ιδιοκτησίας, ἀστική, πολιτικὴ ἐλευθερία κλ. Καὶ τρῶντι πᾶσαι αἱ ἐλευθερίαι αὗται γεννῶνται ἐκ τῆς πρώτης καὶ θεμελιώδους, ἐκ τῆς ἐν τῷ πνεύματι ἐλευθερίας, καὶ εἶναι ποικίλαι αὐτῆς ἐξωτερικαῖαι. Ἐκ τούτου σπουδαιότατον ἐξάγεται συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀχώριστος τῆς δικαιοσύνης, ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰμὴ ὑπὸ τὴν σκέπην καὶ ἐντὸς τῶν ὅρων τῆς δικαιοσύνης, ὅτι ἄνευ δικαιοσύνης ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀκολασία καὶ κτηνώδης ἀλληλομαχία, καὶ ὅτι ἐλευθερία ἀπεριόριστος εἶναι θεωρητικῶς μὲν, ψεῦδος καὶ παραλογισμός, πρᾶκτικῶς δὲ, ἀτομικὸν καὶ κοινωνικὸν κακούργημα. Περαιτέρω, ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἰσότης δὲν δύναται νὰ ᾔηται εἰμὴ ἰσότης ἐν τῇ δικαιοσύνῃ, ἴσον σέβας τῶν δικαιωμάτων ἐκάστου, καὶ οὐχὶ ἰσότης τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν, ἴση ἀπονομὴ ἐκάστῳ, οὐχὶ τῶν ἴσων, ἀλλὰ τῶν ἰδίων (cuique suum), διότι οὐδεμία ἄλλη ἰσότης ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ. Ἄνιστοι εἶναι τὰ σώματα καὶ τὰ πνεύματα, διάφορα κατὰ τὰς δυνάμεις αὐτῶν, ἄνιστος ἡ κοινωνικὴ θέσις ἐκάστου, ἄνιστος ὁ πλοῦτος, ἄνιστος ἡ ἱκανότης, ἄνιστος ἡ ἐπιβρόχή, ἄνιστος ἡ δόξα, καὶ τὴν ἀνισότητα ταύτην οὐδεμία ἀνθρώπινος δύναμις θέλει ὁλοτελῶς ἐξαλείψει, διότι εἶναι νόμος τῆς φύσεως, νόμος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐὰν ὁμαλυνθῇ διὰ τῆς βίαις, ἀναγεννᾶται ἐκ τῶν ἐρείπίων τῆς. Καὶ αὐτὴ ἡ μαθηματικὴ ἰσότης, εἰς ἣν ἀνάγονται αἱ γεωμετρικαὶ ἀποδείξεις, ἀληθεύει μόνον ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ αὐτοῦ καὶ εἰλικρι-

νοῦς ποσοῦ, δὲν ἄληθεύει πλέον, ἅμα θεωρηθῇ ἐν τῇ ὅλῃ καὶ ἐν τῷ κόσμῳ. Θέλομεν ἴδῃ βραδύτερον πῶς ἡ ἀναπόφευκτος αὕτη ἀνισότης μετριάζεται καὶ σχεδὸν καταργεῖται, καὶ πῶς δι' ἄλλης ἀρετῆς ἐπαναφέρεται ἡ ἁρμονία καὶ συμπληροῦται ἡ δικαιοσύνη. Ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ ἃς θέσωμεν τὴν δικαιοσύνην ὡς τὸν ἱερώτατον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων δεσμόν, καὶ ἃς ὑποτάξωμεν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἰσότητά εἰς αὐτήν. Ὅτε ἀνατρέπεται ἡ τάξις αὕτη, καὶ ἐπιδιώκεται ἀπεριόριστος ἐλευθερία καὶ ἀπόλυτος ἰσότης, καὶ οὐχὶ ἐλευρία καὶ ἰσότης ἐν τῇ δικαιοσύνῃ, ἐπέρχεται οὐχὶ ἡ ἀναγέννησις, ἀλλ' ἡ ἀποσύνθεσις τῆς κοινωνίας, καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος διεπράχθησαν τὰ στυγερώτατα κακουργήματα ¹. — Ἑτέρα ἀνατροπὴ τῆς λογικῆς τάξεως τῶν ἠθικῶν στοιχείων γίνεται ὅτε θέτομεν τὸ δικαίωμα πρὸ καὶ ὑπεράνω τοῦ καθήκοντος. Τὸ δικαίωμα οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἑνδικον μέσον πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος. Ἐχῶ τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς ὑπὸ πᾶσαν ὄψιν ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεών μου, διότι ὀφείλω διὰ πάντων τούτων νὰ ἐκπληρώσω τὰ ἐκπηγάζοντα ἐκ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καθήκοντα τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς μου τελειοποιήσεως. Καὶ διὰ τοῦτο ὅ,τι εἶναι ἐν ἐμοὶ δικαίωμα, εἶναι παρὰ τοῖς ἄλλοις καθήκον, διότι πάντες εἰς τὸν αὐτὸν νόμον ὑποτασσόμεθα, καὶ τὰ αὐτὰ ἔχομεν καθήκοντα καὶ δικαιώματα· καὶ οὕτω χαράσσεται περὶ ἕκαστον ἄνθρωπον ὁ νόμιμος κύκλος τῆς ἐνεργείας του, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, ὡς ἀπὸ τοῦ κέντρου ἔχονται αἱ ἀκτῖνες, ἐξασκεῖ τὰ ποικίλα αὐτοῦ δικαιώματα, καὶ τὴν περιφέρειαν ταύτης τῆς νομίμου πράξεως ἐκάστου ἕκαστος ὀφείλει νὰ σέβηται. Ἐντεῦθεν πλήρης προκύπτει ἡ ἔννοια τοῦ Δικαίου, ὅπερ εἶναι τὸ σύνολον τῶν ἐγγυήσεων δι' ὧν ἀσφαλίζεται τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν δικαιωμάτων ἐκάστου δηλ. αὐτῇ ἡ δικαιοσύνη· ὥστε ἐλευθερία, ἰσότης, δικαιοσύνη, δικαίωμα, δίκαιον, πάντα ταῦτα εἶναι ἔννοιαι συσχετικαὶ καὶ ἀχώριστοι ἀλλήλων, ὑπαγόμεναι πᾶσαι εἰς τὴν κυριαρχικὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπιβαλλομένου καθήκοντος. Ἐκ τούτου προσέτι φαίνεται διατί τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης εἶναι, κατὰ διαφορὰν τῶν ἄλλων, ἀπαιτητὸν, καὶ διατί ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα ἐκτείνεται ἐφ' ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Δὲν δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν παρὰ τῶν ἄλλων νὰ ᾔναι ἐγκρατεῖς, σώφρονες, μετριοπαθεῖς, φιλαλήθεις, ἀλλὰ δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν νὰ ᾔναι δίκαιοι, καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐν ᾧ ἡ κοινωνία δὲν δύναται νὰ ἐπιβάλλῃ τὰ ἄλλα καθήκοντα, δύναται καὶ ὀφείλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης. Αὕτη εἶναι ἡ νόμιμος βᾶσις τῆς κυριαρχίας, ἥτις ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ λόγου ἀπορρέει, καὶ τὸ δίκαιον ὀφείλει διὰ τῶν νόμων καὶ ἀρχῶν τοῦ κράτους νὰ πραγματοποιηῇ, καὶ αὕτη εἶναι ἡ οὐσία τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἥτις ἄριστα ὠρίσθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, τέχνη ποινικῆ δικαιοσύνης ἐν πόλει. Τὰ ὅρια τῆς παρούσης μελέτης δὲν μᾶς ἐπιτρέπousi νὰ συνεχίσωμεν τὴν λογικὴν ἐξαγωγὴν τῶν

¹ Ὁρ. Taine, Les Origines de la France contemporaine. — La Révolution, tom. I.

ἐννοιῶν ὅσαι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς δικαιοσύνης περιλαμβάνονται, καὶ δι' ὧν ἅπαντα σχεδὸν ἡ θεωρία τοῦ ἰδιωτικοῦ, τοῦ δημοσίου, τοῦ διεθνοῦς, τοῦ ἱστορικοῦ δικαίου μετὰ θεμελιωδῆς ἀκριβοείας κατασκευάζεται, θεωροῦντες ἐνταῦθα τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀτομικὸν μόνον καθήκον ἀρκούμεθα νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἐλλόγως τάσσεται ὡς πέμπτον, καὶ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους, διότι ἀμὰ ῥυθμίσωμεν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀτομικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως κατὰ τὴν φύσιν, τὴν ἱεραρχικὴν καὶ τὸν πρὸς ὃν ὅρον αὐτῶν διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πρώτων καθηκόντων, ἀδύνατον νὰ μὴ νοήσωμεν ὅτι τὰ αὐτὰ καθήκοντα ἔχουσι πάντες οἱ ἄνθρωποι, ὅτι ὀφείλωμεν νὰ συντείνωμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτῶν σεβόμενοι τὴν ἐλευθερίαν ἐκάστου, καὶ θεωροῦντες πᾶν ἐλεύθερον καὶ λογικὸν ὃν οὐχὶ ὡς πρᾶγμα, περὶ οὗ δυνάμεθα νὰ διαθέσωμεν ὡς βουλόμεθα, ἀλλ' ὡς πρόσωπον ἱερὸν καὶ ἀπαρχαίωστον. Ταυτοτρόπως ἡ δικαιοσύνη εἶναι συνέχεια τῆς ἀτομικῆς ἡμῶν ἠθικότητος καὶ ἐπέκτασις αὐτῆς ἐπ' ἀγαθῶ τῶν ἄλλων, εἶναι δὲ πρὸς τούτοις συνέχεια καὶ τῆς ἐπὶ τῶν ὕλικῶν ὄντων ἐπικρατούσης τάξεως, δυνάμει τῆς ὁποίας ἕκαστον κινεῖται καὶ ζῇ ἐντὸς τοῦ ἰδίου κύκλου, καὶ ταυτοχρόνως δι' ἀναριθμητῶν σχέσεων μετὰ τῶν ἄλλων συνάπτεται ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τῆς φύσεως. Ἡ ἀριονία τῆς δικαιοσύνης πρέπει νὰ ᾔηται ἔργον ἡμέτερον, καὶ εἶναι ἔργον μακρὸν καὶ επίπονον, διότι πρόκειται νὰ ὑποβάλλωμεν τὴν ἐλευθερίαν τῆς θελήσεως εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ μετ' αὐτῆς νὰ συναρμόσωμεν τὸ ἐνστικτὸν, τὸ πάθος, τὸ συμφέρον, πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας. Ἀρὰ δὲ τοῦτο κατορθωθῇ, ἡ εἰς τῆς ἐξωτερικῆς δικαιοσύνης ἐπιδρᾷ ἐκ μέρους τῆς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν εὐρυθμίαν, καὶ δύσκολον εἶναι ὁ πρὸς τοὺς ἄλλους δικαίος νὰ μὴ ᾔηται δίκαιος πρὸς ἑαυτὸν, πάντα δὲ τὰ ὑποκειμενικὰ καθήκοντα, τῆς ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης, τῆς μετριοπαθείας, τῆς φιλαληθείας, εἶναι καὶ ταῦτα εἶδη δικαιοσύνης, καθ' ὅσον δι' αὐτῶν περιορίζομεν καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ πάθος καὶ τὸν λόγον ἐντὸς τοῦ νομίμου κύκλου τῆς ἰδίης αὐτῶν ἐνεργείας, καὶ συναρμολογοῦμεν αὐτὰ ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔλεγεν ὅτι ἐν τῇ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσα ἀρετὴ ἐστὶ, καὶ ἡ λέξις δίκαιος σημαίνει πολλάκις τὸν ἐντελῶς ἐνέκρετον. Ἀντίκειται εἰς τὴν δικαιοσύνην πᾶσα πράξις δι' ἧς δὲν ἀπονέμομεν εἰς τοὺς ἄλλους ὅ, τι ὀφείλεται εἰς αὐτοὺς, καὶ ἡ ἔκτασις καὶ τὸ βάθος τῆς ἀδικίας ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ βάθος τῆς δικαιοσύνης, ὥστε ἀδίκημα εἶναι πᾶσα πρὸς βλάβην τῶν ἄλλων παράδοσις τοῦ νόμου. Ἀδικοῦμεν τοὺς ἄλλους μυριοτρόπως. Ἀδίκος εἶναι ὁ προσβάλλων τὴν ζωὴν, ὁ βιάζων τὴν ἐλευθερίαν, ὁ σφετεριζόμενος τὴν ξένην περιουσίαν, ὁ πλεονέκτης, ὁ μὴ ἀνεχόμενος τὴν ἐλευθερίαν τῶν δοξασιῶν καὶ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ὁ ἐπιβουλεύων τὴν τιμὴν καὶ διαβάλλων τὸν χαρακτῆρα, ὁ συκοφάντης, ὁ κατάλαλος, ὁ μὴ ἀναγνωρίζων τὴν ἀξίαν ἐκάστου καὶ μὴ ἀπονέμων τὴν ὀφειλομένην ἐκάστῳ τιμὴν ἄδίκος εἶναι ὁ

τύραννος, ὁ στασιαστής, ὁ ἀθετῶν τὸ καθήκον. ὑπ' ἄλληλος, καὶ πᾶς ὁ ὅπως-
 δήποτε παρεμποδίζων ἢ παραβιάπτων τὴν νόμιμον ἐνέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν
 τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. — Ἀλλ' ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἐκπληροῦμεν σταθερῶς
 καὶ ἀκριβῶς τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης, εἶναι διὰ τοῦτο καὶ μόνον τελεία
 ἡ ἠθικότης, ἀρκεῖ νὰ μὴ βλάπτωμεν (*neminem laedere*) καὶ ν' ἀπονέμωμεν
 ἐκάστῳ τὰ ἴδια (*suum cuique tribuere*), ἵνα πληρωθῇ ἐντελῶς ὁ ἠθικός νό-
 μος; παρὰ τὸ ἀρνητικὸν μᾶλλον ἢ θετικὸν τοῦτο καθήκον, δὲν ἔχομεν καὶ
 ἕτερα θετικώτερα καὶ ἐνεργητικώτερα πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους; ἡ δι-
 καιοσύνη, εἵπομεν, δὲν δύναται νὰ κατκεργήσῃ τὴν ἀνισότητα, καὶ δι' ἄλ-
 λης ἀρετῆς συμπληροῦται· τίς ἡ ἀρετὴ αὕτη, καὶ ποῖον τὸ ἐκ ταύτης κα-
 θήκον;

Ζ'

Ἐάν ὀφείλομεν νὰ ἐκπληρῶμεν τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ ὡς πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς
 καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους, διότι ὁ νόμος οὗτος εἶναι καθολικός καὶ ἀπόλυ-
 τος, κείμενος ὑπεράνω τῶν νόμων τῆς ὕλης καὶ κανονίζων τὴν πορείαν τοῦ
 πνεύματος πρὸς τὸν πρὸς ὃν ὅρον αὐτοῦ, ὅστις εἶναι τὸ ἀπειρον ἀληθές καὶ
 καλὸν καὶ ἀγαθόν, εἶναι προφανές ὅτι διὰ παντὸς μέσου καὶ ὁλαῖς δυνάμε-
 σιν ὀφείλομεν νὰ συντείνωμεν εἰς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πραγματοποιήσιν
 αὐτοῦ. Καὶ ἂν οὗ ἡ δικαιοσύνη δὲν ἀρκεῖ ἵνα θεραπεύσῃ τὴν μεταξὺ τῶν ἀν-
 θρώπων ἀναπόφευκτον ἀνισότητα καὶ τὴν ἐκ ταύτης σχετικὴν ἀνικανότητα
 αὐτῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῶν φύσεως καὶ ἐκπλήρω-
 σιν τοῦ προορισμοῦ των, ὀφείλομεν νὰ τοὺς συνδράμωμεν, νὰ τοὺς βοηθή-
 σωμεν παρέχοντες αὐτοῖς ἐκ τῶν ἡμετέρων μέσων ὅ,τι δυνάμεθα, ἀναπλη-
 ροῦντες τὴν ἐνδεῖαν καὶ ἐνισχύοντες τὴν ἀδυναμίαν αὐτῶν. Τὸ καθήκον
 τοῦτο εἶναι τὸ τῆς εὐποιίας, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς ἀγάπης, ἣν ὁ Ἀπό-
 στολος ὀνομάζει *σύνδεσμον τῆς τελειότητος*¹ καὶ δι' ἧς πραγματικῶς ἡ με-
 ταξὺ ἀνθρώπων ἠθικὴ τελειοῦται. — Ἐν τῇ περὶ παθῶν θεωρίᾳ εἶδομεν ὅτι
 ἡ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγάπη εἶναι φυσικὸν αἶσθημα δυνάμενον νὰ κορυφωθῇ
 εἰς πάθος, καὶ ὅτι καὶ τὸ πάθος τοῦτο, ὡς τὰ ἄλλα, ὀφείλομεν διὰ τῆς με-
 τριοπαθείας νὰ συναρμολογήσωμεν μετὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Εἰς τὴν συνάρμο-
 σιν ταύτην συντείνει ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ ἑκτου τούτου καθήκοντος. Ἀλλὰ
 καὶ ὅτε τὸ φυσικὸν αἶσθημα δὲν ὑποθάλλει τὴν ἀγάπην, μόνος ὁ καθαρὸς
 λόγος ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ, καὶ ἐπιβάλῃ τὸ καθήκον τῆς εὐποιίας, καθ' ὅσον
 δι' αὐτοῦ ἰσοῦνται οἱ ἄνθρωποι πρὸς ἀλλήλους ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ βίου, καὶ
 πάντες ἐγκαρδιοῦνται νὰ ἐλπίζωσιν ἐξ Ἰσου τὸ ἑπικθλον τοῦ ἠθικοῦ ἀγῶνος.
 Ἐάν δὲ τὸ καθήκον τοῦτο ἐπληροῦτο ὑπὸ πάντων ἐξ Ἰσου, θεία τῶνόντι ἁρ-
 μονία θὰ ἐδασίλευεν ἐπὶ τῆς γῆς· ἀλλὰ τὸ ἰδανικὸν τοῦτο τῆς Χριστιανικῆς
 πίστεως καὶ τῆς ὑγιοῦς φιλοσοφίας ἐξαστράπτει μόνον ὡς ἀπώτατος ἀστὴρ

¹ Κολοσ. Γ', 14.

ἐν τῷ σκοτει τοῦ μέλλοντος. Περὶ τοῦ καθήκοντος τούτου παλλαὶ γίνονται παρανοήσεις ὡς καὶ περὶ τῶν ἄλλων. Τὸ καθήκον τῆς ἀγάπης ἐξ ἑσού ὑποχρεωτικὸν ὑποκειμενικῶς ὡς τὸ τῆς δικαιοσύνης, διαφέρει ὅμως αὐτοῦ, καθ' ὅσον δὲν εἶναι ἀπαιτητόν, καὶ δὲν δύναται ἐπομένως νὰ ἐπιβληθῇ ὑπὸ τοῦ κράτους διὰ τῆς βίας. Ἐὰν δὲ κατὰ τὴν ἀναγκαστικὴν αὐτοῦ δύναμιν εἶναι ἐνδεέστερον τοῦ προηγουμένου, εἶναι ὅμως δι' αὐτὸ τοῦτο πολὺ ἀνώτερον αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀξίαν. Ὁ φιλάνθρωπος καὶ εὐεργετικὸς εἶναι μᾶλλον ἀξιόμισθος τοῦ δικαίου, διότι πράττει αὐθορμήτως, καὶ θυσιάζει τὰ ἑαυτοῦ ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ἐν ᾧ οὐδένα φοβεῖται καταναγκασμὸν παρ' αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀγάπη προϋποθέτει τὴν δικαιοσύνην, καθὼς πλήρως αὐτῆς, δὲν δύναται ν' ἀντενεργήσῃ κατ' αὐτῆς, καὶ ἐπὶ βλάβῃ αὐτῆς νὰ ἐξασκηθῇ. Τὸ καθήκον τῆς δικαιοσύνης εἶναι καὶ λογικῶς καὶ ἠθικῶς πρότερον τοῦ τῆς εὐποιίας, καὶ αὕτη ἀποδοκίμει κακοποιία ἐὰν γίνηται διὰ τῆς παραβιάσεως ἐκείνης· δὲν ἐπιτρέπεται ἄρα νὰ κλέψωμεν τὸν πλούσιον ἵνα βοηθήσωμεν τὸν πτωχόν, οὐδὲ οὗτος δύναται ν' ἀποκτήσῃ τὴν βοήθειαν διὰ τῆς βίας. Τὴν ἱερρχίαν ταύτην τῶν καθηκόντων οἰκτρῶς ἀθετοῦσιν ὅσοι θέτουσιν ὡς θεμέλιον τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου, οὐχὶ τὴν δικαιοσύνην, ἥτις εἶναι ἀσάλευτος βᾶσις καὶ σωτήριος σκοπὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ, τὴν ἐκ τοῦ αὐθαριέτου ἀναδασμοῦ τῶν κτημάτων φανταστικὴν καὶ ἀπραγματοποίητον εὐημερίαν. Τοιαῦται εἶναι αἱ ἀπκίσεις διδασκαλίας τῶν κοινωνιστικῶν ἢ μᾶλλον ἀντικοινωνικῶν ἐκείνων σχολῶν, αἵτινες φρονοῦσιν ὅτι δύνανται ν' ἀντικαταστήσωσιν εἰς τὸν κατὰ τὸ δίκαιον φυσικὸν ὀργανισμόν τῶν κοινωνιῶν ἕτερον εὐεργετικώτατον, καὶ ὠφελομένον ἐκ τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν πολλῶν καὶ ἐκ τῆς ἀπρανοητικῆς τῶν κρατούντων μεταχειρίζονται ἐνίοτε τὰ στυγερώτατα μέσα πρὸς ἀνατροπὴν τῶν καθεστώτων, καὶ δὲν ἐπιφέρουσιν εἰμὴ τὴν ὑπισθοδρομήσιν τῶν κοινωνιῶν καὶ τὴν καταστροφὴν των. Ἡ ἀγάπη οὐ μόνον σέβεται τὴν δικαιοσύνην, ἀλλὰ συγχωρεῖ καὶ τὴν ἀδικίαν, ἐλεεῖ οὐ μόνον τὸν πτωχόν, ἀλλὰ καὶ τὸν κακοῦργον, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ἠθικὴν τάξιν ἀφ' ἧς ἀνοήτως ἀπεμακρύνθη, ἔχει σύντροφον τὴν πραότητα καὶ τὴν ἀμνησικακίαν, περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὰς ἐρασμιωτάτας τῶν ἀνθρωπίνων ἀρετῶν, τὴν αἰδοκέρδειαν, τὴν γενναϊότητα, τὴν ἐλεημοσύνην, εὐεργετεῖ οὐ μόνον δι' ὕλικῶν περιθάλψεων, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῆς παραμυθίας, διὰ τῆς παραινέσεως, διὰ τῆς διδασκαλίας, διὰ τοῦ παραδείγματος, εὐεργετεῖ τοὺς οἰκείους καὶ τοὺς ξένους, τοὺς φίλους καὶ τοὺς ἐχθρούς, τοὺς γνωστοὺς καὶ τοὺς ἀγνώστους, τοὺς παρόντας καὶ τοὺς μέλλοντας, καὶ ἐν ᾧ εὐεργετεῖ, ἀποκρύπτεται καὶ ἀποφεύγει τὸν ἔπαινον καὶ τὰς ἀμοιβὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀγάπη δὲν ἀντίκειται εἰς τὸ συμφέρον, ἀλλ' ἀσφαλίζει αὐτὸ μᾶλλον ἢ ἡ ἰδιοτέλεια. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὠφελίμου, σύμφωνος πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ ἀγαθοῦ, ἀποδεικνύει τὸ ἀλληλέγγυον τῶν ὕλικῶν συμφερόντων οὐ μόνον μετὰξὺ ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ μετὰξὺ λαῶν, καὶ τὸ ἀλληλέγγυον τοῦτο

στερεοῖ ἢ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη. Ὅλη ἡ κοινωνία στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἀμοιβαίων ἀναγκῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας, καὶ ὅτε ἡ ἀμοιβαιότης αὕτη ρυθμίζεται ὑπὸ τῆς δικαιοσύνης καὶ ζωογονεῖται ὑπὸ τῆς εὐεργετικῆς εὐνοίας, τὸ ἠθικὸν πρόσωπον τῆς κοινωνίας ἔχει πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ πᾶσαν καλλονήν, διότι εἶναι ἐκτύπων αὐτοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ καθήκον τῆς εὐποιίας δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν ἐξουσίαν τοῦ κράτους, καὶ ἐκπληροῦται διὰ τῶν ἀγαθοεργῶν καὶ διδασκτικῶν ἰδρυμάτων, ἅτινα ἔρχονται εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἰδιωτῶν, παρέχοντα αὐτοῖς ὅ,τι δὲν δύνανται διὰ τῶν ἰδίων μέσων νὰ προμηθευθῶσιν, ὥστε, καθὼς δικαιοσύνη καὶ ἀγάπη εἶναι τὰ ἰδιωτικὰ καθήκοντα, παρομοίως, ἀσφάλεια καὶ βοήθεια εἶναι τὰ δημόσια, εἰς ἃ ἀνάγονται πᾶσαι αἱ τοῦ κράτους λειτουργίαι. Καὶ μετὰ τὰ κρατῶν ἰσχύουσιν ἐπίσης τὰ καθήκοντα ταῦτα, διότι ἀμοιβαία δικαιοσύνη καὶ βοήθεια εἶναι καὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου αἱ βάσεις, ὡς εἶναι τοῦ δημοσίου. Συνεκτείνεται ἄρα μετὰ τῆς δικαιοσύνης ἡ ἀγάπη, καὶ συμπαρακολουθεῖ αὐτὴν ὡς σύνδεσμος τῶν καὶ κορυφὴ τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Καὶ οὕτω ὁ ἠθικὸς κόσμος ἔχων πάντοτε κέντρον τὴν ἐλευθερίαν καὶ περιφέρειαν τὸν λόγον, ἀκτινοβολεῖ οὕτως εἰπεῖν διὰ τῶν ποικίλων ἀρετῶν δι' ὧν καὶ ἐσωτερικῶς φωτίζεται καὶ ἐξωτερικῶς ἀπαυγάζει. Ἀλλ' ὁ ἠθικὸς οὗτος κόσμος εἶναι ἄρα μεμονωμένος ἐν τῷ πνευματικῷ στερεώματι, καὶ περιφέρεται ὡς πεπλανημένος ἀστὴρ ἄνευ προκεχαραγμένης τροχιάς, ἄνευ ἀνωτέρας διευθύνσεως καὶ ὀρισμένου σκοποῦ; ὡς ἀρεταί, ὅπως ἀπεδείξαμεν ἄχρι τοῦδε ὡς ὑποχρεωτικὰ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν καθήκοντα, εἶναι ἄρα πλήρεις καὶ αὐτοτελεῖς, ἢ χρήζουσι συμπληρώσεως; Τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον ζήτημα τῆς ἠθικῆς, περὶ οὗ θέλομεν νῦν διαλάβει.

Η'

Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπηντήσαμεν ἤδη δι' ὧν εἶπομεν ἐν τοῖς §§ Β' καὶ Γ'. Εἶδομεν ὅτι φύσει τείνει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸ ἄπειρον διὰ τε τοῦ νοῦς καὶ τῆς καρδίας, καὶ εἶπομεν ὅτι ὡς ἐκ τούτου τὸ γενικὸν ἐπίταγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἡ πρώτη καὶ κυρία ἐντολὴ αὐτοῦ, εἶναι νὰ τείνωμεν διὰ πασῶν τῶν δυνάμεων ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν, ὅτι εἰς τοῦτο ὑφίσταται τὸ ἄκρον ἀγαθόν, καὶ ὅτι τὸ γενικὸν τοῦτο καθήκον ἀποσυντίθεται εἰς ἄλλα ποικίλα ἐν αὐτῷ περιλαμβανόμενα, διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ὁποίων ἐντελεστέρα καὶ ἀσφαλεστέρα ἀποβαίνει ἢ ἐκπλήρωσις ἐκείνου. Ἡδὲ δὲ ὅτε περὶ τῶν καθηκόντων τούτων ἐπραγματεύθημεν κατὰ μέρος, δυνάμεθα ἀκριδέστερον νὰ ὀρίσωμεν τὸ κύριον καὶ γενικὸν καθήκον, καὶ νὰ ἴδωμεν τίνι τρόπῳ ἢ ἐκπλήρωσις αὐτῶν ἄγει ἡμᾶς λογικῶς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν ἐκείνου, πρὸς ἃ τείνουσι πάντα καὶ ἐν ᾧ τελειοῦνται. — Καὶ τῶντι, μετὰ τὴν ἐγκράτειαν, ἥτις εἶναι ὁ μοχλὸς πάσης ἠθικῆς ἐνεργείας, παρουσιάσθησαν, ὡς πρὸς τὸ

καθῆκον τῆς σωφροσύνης, ὡς πρὸς τὰ ἐκ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος αἰσθητά, τὸ τῆς μετριοπαθείας, καὶ ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, τὸ τῆς φιλικηθείας, καὶ ἀρκούντως ἤδη γινώσκουμεν ὅτι πηγὴ καὶ ἐγγύχσις πάσης ἀληθείας εἶναι μελέτη τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ. Ἐκ δὲ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων εἶδομεν ὅτι τὸ μὲν πρῶτον, τὸ τῆς δικαιοσύνης, στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐν πᾶσι ταυτότητος τῶν οὐσιωδῶν προσόντων τοῦ ἡμετέρου ὄντος, τουτέστι τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου, καὶ ὅτι ἀπκράϊττον συμπλήρωμα τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη καὶ εὐποιία. Ἐάν δὲ τῶρα σκεφθῶμεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὑποχρεωτικὸς καὶ ὁ νόμος θεῖος, εἶναι αὐτὴ ἡ θέλησις τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυπτομένη ἡμῖν διὰ τοῦ λόγου, ὅτι ἡ προσδευτικὴ ἐκτέλεσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπιφέρει τὴν προσδευτικὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἀγαθοῦ, ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι, ὡς πολλάκις ἀπεδείξαμεν, ἀχώριστον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, καὶ ὅτι τῶν τριῶν τούτων ἐννοιῶν ἀένναος πηγὴ εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός, πρὸ ᾧ πᾶν ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἐν τῇ ἀφάτῳ τελειότητι αὐτοῦ συναυγάζουσιν, ἔπεται ἐξ ἀνάγκης, ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ θείου νόμου, τὸ σέβας καὶ ἡ ἀγάπη αὐτοῦ διὰ τῆς πρὸς αὐτὸν νοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἁρμονίας ἡμῶν καὶ ἀφοσιώσεως εἶναι γνῶσις, σέβας καὶ ἀγάπη αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ ἐκείνης τῆς ἀρετῆς ἣν εὐσέβεια ὀνομάζομεν. Ἐν ταύτῃ ἀληθῶς συλλήβδην πᾶσα ἀρετὴ ἐστίν, διότι ἐν ταύτῃ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ τελειοῦνται. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται πόσον ἀπονενοημένη εἶναι ἡ προσπάθεια ἠθικολόγων τινῶν νὰ κατασκευάσωσιν ἠθικὴν δῆθεν ἀνεξάρτητον, ἀνεξάρτητον τίνος; Ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἡμετέρων καθηκόντων, τὰ καθήκοντα ὑποθέτουσι τὸν νόμον, καὶ ὁ νόμος, τὸν νομοθέτην, Ἀδύνατον νὰ διαρρήξῃ τις τοὺς τρεῖς τούτους ὅρους ἀπ' ἀλλήλων ἠθικὴ ἄνευ Θεοῦ εἶναι ἐννοια ἀντιφατικὴ, καὶ ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη τὴν ἀποβάλλει. Ποία τυραννίς ἢ ποία σοφιστεία, ἴσχυσέ ποτε ν' ἀναστείλῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα κατὰ τὴν πρὸς τὸ ἄπειρον ἀνάτασιν αὐτοῦ, καὶ ν' ἀποσπάσῃ ἀπ' αὐτοῦ τὴν ἐννοίαν καὶ τὴν ἀγάπην τῆς θεότητος; Καὶ ἐν ἀγνοίᾳ αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ καὶ ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, διότι εἴτε εἰς ἐαυτὸν συγκεντρωθῇ διὰ τῆς δικνοίας καὶ τοῦ αἰσθητάτος, εἴτε στραφῇ δι' αὐτῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν φύσιν, ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται αὐτῷ καὶ ἔλκει αὐτὸν διὰ τῶν πλασμάτων αὐτοῦ. Ἡ πρόοδος τῆς γνώσεως εἶναι πρόοδος πρὸς τὸν Θεόν, καὶ ὅσῳ καθαρίζεται ἡ ἀγάπη, ἀνέρχεται πρὸς τὸ θεῖον ἡ λέξις θεῖον ἔρχεται αὐτορμήτως εἰς τὰ χεῖλη ὅσῳκις ἀφαρπαζόμεθα καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀνθρωπίνων. Τὸ καθῆκον τῆς εὐσεβείας δὲν εἶναι ἄρα τῆς ἀμαθείας ἢ τῆς δεισιδαιμονίας ἀποκύημα, εἶναι τὸ γνησιώτατον καὶ λαμπρότατον προϊόν τῆς ἀληθοῦς γνώσεως, εἶναι τὸ ἀνώτατον καὶ περιληπτικώτατον τῶν καθηκόντων, ἡ ἀφίς τοῦ ὅλου ἠθικοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ καθῆκον τοῦτο ἐκπληροῦται διὰ τῆς διηνεκοῦς ἀνατάσεως τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῆς λατρείας καὶ τῆς προσευχῆς. Καὶ ἐφ' ὅσον

ρὲν ἐκτελεῖται διὰ τῆς ἐσωτερικῆς σκέψεως καὶ λατρείας, οὐδεμίαν ἀντι-
τάσσεται εἰς αὐτὸ ἀντίρρησης, διότι πάντες ὁμολογοῦσιν ὅτι οὐδὲν βλάπτει
καὶ πολὺ ὠφελεῖ ἡ θεωρία αὐτῇ τοῦ Θεοῦ εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ νοῦ καὶ εἰρή-
νευτιν τῆς καρδίας. Ἄρα δὲ ἐκφρασθῇ ὑπὸ τὸν τύπον τῆς δεήσεως, οὐκ ὀλί-
γαι ἐγαίρονται κατ' αὐτοῦ ἐνστάσεις στηριζόμεναι εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ
ἀπείρου καὶ τελείου καὶ ἀναλλοιώτου Θεοῦ, διότι, λέγουσι, πρὸς τί ἡ δέη-
σις; πάντα ἐν τῇ ἀγαθότητι αὐτοῦ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἄριστα καὶ κατὰ πᾶ-
σαν τὴν ἐφικτὴν εἰς τὰ πεπερασμένα τελειότητα, καὶ νόμους ἔθηκεν ἅπας
διὰ πάντας αἰωνίους καὶ ἀπαρκαλεύτους, καὶ δὲν δύναται ἡ ἡμετέρα δέη-
σις ν' ἀλλοιώσῃ τὰ θεῖα βουλευόμενα, καὶ ἐὰν εἰσηκούετο, ὁ Θεὸς θὰ ᾔτο
μεταβλητὸς, ὥς ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἤθελε τροπολογεῖ ἐκάστοτε τὰς ἀποφάσεις
αὐτοῦ πρὸς τί λοιπὸν ἡ δέησις, ἐὰν ἐξ ἀνάγκης εἶναι ἀτελεσφόρητος; Ἄρα
νοῦς λατρεῖα εἶναι ἡ μόνη ἀρμόζουσα εἰς τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ, πᾶσα ἄλλη
εἶναι ἀνθρωπόμορφος λατρεῖα κατὰβιβάζουσα τὸν Θεὸν εἰς τὴν θέσιν τῶν
ἀνθρωπίνων. Εἰς ταῦτα δὲ προσετέθησαν ἐσχάτως καὶ τινες γελοῖοι τωόντι
ισχυρισμοί. Ἄς γείνωσι πειράματα, εἶπον οἱ μὴ παραδεχόμενοι τὴν ἀνάγκην
τῆς προσευχῆς, ἃς διοργανισθῶσιν αἱ πρὸς Θεὸν δεήσεις διὰ τοῦ ἐνθερμοτέ-
ρου ζήλου καὶ κατὰ τὰς μεγαλητέρας διαστάσεις, ἐν ταῖς οἰκίαις, ἐν ταῖς
πόλεσιν, ἐν ταῖς ἀγροῖς, ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἐν τοῖς νοσοκομείοις, παντᾶχοῦ
ὅπου ἡ ἀνάγκη, τῆς θεϊκῆς ἀντιλήψεως εἶναι προφανεστέρα, καὶ τὸ ἀποδιδό-
μενον θέλει τότε ἀποδείξει ἐὰν ἡ δέησις εἶναι τελεσφόρος ¹. — Εἰς τὰ ἐπι-
χειρήματα ταῦτα πολλὰς ἡδυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἀπαντήσεις. Ἡ παρανόη-
σις τοῦ ζητήματος προέρχεται ἐκ τῆς πρὸς γνῶσεως τῶν προσόντων τοῦ
Θεοῦ καὶ τῆς ἀφομοιώσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Αἰσχρονοῦσιν οἱ ἀντι-
λέγοντες, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ζῇ διαδοχικῶς ὥς ἡμεῖς ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, ὅτι
ἐνεκεν τῆς ἀπείρου καὶ τελείας αὐτοῦ φύσεως εἶναι ὑπεράνω παντὸς τόπου
καὶ χρόνου, οὗς ἔθηκεν ὥς ἀπαραιτήτους ὅρους τῆς ἐκτάσεως καὶ διαρκείας
τῶν πεπερασμένων, ὅτι τὸ τελειὸν ἀποκλείει πᾶσαν μεταβολὴν, ὅτι ὁ Θεὸς
ᾔτο καὶ εἶναι καὶ ἔσεται πάντοτε ὁ αὐτός, ὅτι οὐδεμίαν ἔχει ἀνάγκην νὰ
τροποποιήσῃ τοὺς νόμους καθ' οὓς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ἐδημιούργησε τὸ
πᾶν, καὶ ὅτι οἱ γενικοὶ καὶ σταθεροὶ οὗτοι νόμοι δὲν ἀντιφάσκουσιν, ἀλλὰ
διατελοῦσιν ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλους. Αἰσχρονοῦσι προσέτι ὅτι πάν-
τες οἱ νόμοι τοῦ κόσμου δὲν τελοῦνται κατ' ἀνάγκην, ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ
κόσμῳ παρὰ τὴν ἀνάγκην καὶ ἡ ἐλευθερία, καὶ ὅτι τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ
αὐτοῦ προΐοντα συνυφάνονται οὕτως εἰπεῖν μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἀνάγκης,
καὶ μυριοτρόπως τροπολογοῦσι καὶ μετατρέπουσιν αὐτὰ δι' αὐτῶν τῶν νόμων
αὐτῶν· δύναται ἄρα ὁ ἄνθρωπος δι' ἐκτάκτου ἐνεργείας νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς
ἀνάγκης τῆς φύσεως διὰ τῆς ἐλευθερίας του, καὶ ἐπιδρᾷ καθ' ἐκάστην διὰ

¹ Ὁρ. ἐν τῇ Contemporary Review τοῦ 1873 πολλὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου δια-
τριβὰς ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς δεήσεως ὑπὸ Ἀγγλῶν θεολόγων καὶ φιλοσόφων.

τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, καὶ οὐδὲν παρ' ἄλλογον, εἰς ἐπιτρέπει αὐτῷ ὁ Θεὸς νὰ στρέψῃ πρὸς μείζονα αὐτοῦ ὠφέλειαν τὴν ἐνέργειαν τῶν φυσικῶν νόμων, ὅταν γίνηται ἄξιος τοιαύτης χάριτος. Ὁ ἐν ἡμῖν λόγος εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ κῶξάνει, ὅσῳ προσεγγίζομεν αὐτὸν εἰς τὴν πηγὴν του. Διὰ τί νὰ μὴ πιστεύσωμεν ὅτι τὴν ἐπαύξησιν ταύτην δύναται νὰ ἀπονεύμῃ αὐτὸς ὁ Θεὸς κατὰ δεδομένας τινὰς περιπτώσεις καθ' ἃ προδιέταξεν ἀπ' ἀρχῆς; Χωρὶς ν' ἀλλοιωσῇ ποσῶς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, δύναται νὰ ἐμπνεύσῃ τελειοτέραν γνῶσιν αὐτῶν, καὶ οὕτω νὰ προκύψῃ ὅ,τι φαίνεται ἐναντίον εἰς τοὺς νόμους τούτους, καὶ δὲν εἶναι εἰμὴ τελειοτάτη καὶ ἀγαθοτάτη ἐφαρμογὴ αὐτῶν. Ἐπὶ τέλους δὲ, τί γινώσκομεν ἐκ τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ περὶ τῆς ἀνωτάτης αὐτῶν ἁρμονίας; Οἱ νόμοι τῆς φύσεως εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἐσφραγισμένος κῶδιξ οὗ μόλις ψελλίζομεν ψηφιδά τινα τοῦ προμετωπίου. Καὶ εἰς μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσι καὶ νόμοι ἠθικοί, οἵτινες δὲν διέπουσιν τὴν ἀνάγκην τῆς ὕλης, ἀλλὰ κανονίζουσι τὴν πρὸς τὸ ἄπειρον ἐλευθέραν πορείαν τοῦ πνεύματος, καὶ συγκεφαλαιοῦνται ἐν τῷ ἀνωτάτῳ νόμῳ τοῦ ἡμετέρου προορισμοῦ, καὶ εἰς μεταξὺ τῶν ἐξ αὐτοῦ καθηκόντων εὐρίσκομεν τὸ τῆς εὐσεβείας, ἣτις φύσει ἐκδηλοῦται διὰ τῆς λατρείας καὶ τῆς προσευχῆς, οὗ μόνον δὲν ἀνακαλύπτομεν ἀντίφασιν μεταξὺ τῆς ἐνεργείας ταύτης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἀλλὰ, δυνάμει τῆς θείας τελειότητος καὶ τοῦ γενικοῦ χαρακτηῆρος τῶν ἔργων αὐτῆς, δικαιούμεθα νὰ πιστεύσωμεν πλήρη μεταξὺ αὐτῶν ἁρμονίαν· διότι, ἀφ' ἐνός, βλέπομεν ὅτι ὁ Θεὸς ἠθέλησε τὸν ἄνθρωπον συνεργάτην τῆς προνοίας αὐτοῦ, καὶ μεταδίδει αὐτῷ ἐκ τῶν δώρων τῆς ἀγαθότητός του κατὰ τὴν ἄξιαν αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὴν ἀνάγκην τῆς προσευχῆς, τὴν πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐκδηλουμένην, ἐνεφύτευεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ μάτην, καὶ πρὸς σκληρὸν ἐμπαιγμὸν τοῦ δεδομένου τῆς ἀντιλήψεως αὐτοῦ. Πῶς; ὁ κατασκευάσας τὸ οὖς δὲν ἀκούει, καὶ ὁ πανάγαθος ἐγκαταλείπει τὸ πλῆγμα του, ὅτε ἐν συντριβῇ καρδίας τὸν ἐπικλεῖται; Ἀγνοοῦμεν βεβαίως πῶς ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐνεργεῖ ἡ θεία τελειότης, καθὼς ἀγνοοῦμεν τὸ πῶς τῆς δημιουργίας. Ἀγνοοῦμεν εἰς ἐνεργεῖν ἐμπνέουσα μείζονα ὁζυδέρκειαν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὅπως ὠφεληθῇ ἐκ τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἢ εἰς ἀπ' ἀρχῆς προδιέταξε καὶ συνεδύασε τὴν αἵτησιν καὶ τὴν πλήρωσιν αὐτῆς; ἀγνοοῦμεν πότε καὶ διατί ἡ δέησις εἰσακούεται, καὶ πότε καὶ διατί ἀπορρίπτεται, καὶ γελοῖον τρώνει θὰ ἦτο εἰς ἡζιοῦμεν διὰ πειραμάτων νὰ βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος ἢ μὴ τῆς προσευχῆς, ὡς ἂν ἐπρόκειτο περὶ συνδυασμοῦ ὕλικῶν οὐσιῶν καὶ τοῦ ἀναγκαίου αὐτοῦ ἀποτελέσματος. Εἰς πάντα τὰ ζήτηματα ταῦτα λησμονοῦμεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅτι πρόκειται περὶ σχέσεως μεταξὺ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου, καὶ ὅτι τὸν μὲν πρῶτον τῶν ὄρων τούτων λίαν ἀτελῶς γινώσκομεν καὶ καταλαμβάνομεν, τὸν δὲ δεύτερον νοοῦμεν μόνον καὶ δὲν κατα-

λαμβάνομεν. Ὅσα ὅμως γινώσκομεν περὶ αὐτῶν ἀρκοῦσιν εἰς ῥύθμισιν τῆς νοήσεως καὶ τῆς πράξεως, καὶ ἀμφοτέρων τῶν ἐνεργειῶν τούτων εἰς καὶ ὁ αὐτὸς εἶναι ὁ προορισμός, ἢ τάσις τοῦ κατωτέρου πρὸς τὸν ἀνώτερον, ἢ ἐν τῷ πεπερασμένῳ διηνεκῆς ἔφεσις τοῦ ἀπείρου, ἢ διηνεκῆς προσπάθεια ἵνα προσγγίσῃ εἰς αὐτό, καὶ ἐπικνέλθῃ εἰς αὐτό, καὶ ἐν τῶν στοιχείων τῆς τάσεως ταύτης εἶναι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν λατρεία καὶ προσευχή. Τὴν τάσιν ταύτην μαρτυροῦσι πάντα τὰ ἀνθρώπινα γεγονότα, δὲν ἐπενοήσαμεν αὐτὴν ὡς ἐπιχείρημα πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ τελεσφόρου τῆς θεήσεως, εὗρομεν αὐτὴν ἀπ' ἀρχῆς ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ δι' οὗ τῶν κτηνῶν διακρινόμεθα, καὶ ὑφ' οὗ ῥυθμίζεται πᾶσα νόησις· εἶδομεν αὐτὴν κατὰ πᾶν βῆμα τῆς μελέτης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐν τῇ ζητήσῃ τοῦ ἀληθοῦς, ἐν τῇ ποιήσῃ τοῦ καλοῦ, ἐν τῇ πράξῃ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ οὔτε ἔπαινος ὀφείλεται ἡμῖν οὔτε ψόγος, ἐὰν τὸ ἀνώτατον σημεῖον ἐν ᾧ ἡ νόησις καὶ ἡ πράξις συναπαντῶνται εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός, ἡ γνῶσις αὐτοῦ, ἡ μελέτη τῶν νόμων αὐτοῦ, καὶ ἡ διὰ τῆς εὐσεβείας πλήρης εἰς αὐτὸν ἀφοσίωσις.

Δὲν διέφυγεν ἐν τούτοις τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ὅτι καὶ τὰ τρία τελευταῖα καθήκοντα, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐσεβείας, συνεχονται πρὸς τὰ προηγούμενα, καὶ συνεχίζουσι τὴν λογικὴν τῶν καθηκόντων ἐξαγωγὴν καὶ κατὰ τάξιν, ὥστε τὰ τρία ταῦτα προϋποθέτουσι τὰ τέσσαρα πρῶτα, καὶ μετὰ τὸ αὐτῶν ἡ αὐτὴ ὑπάρχει σχέσις ἐξαρτήσεως καὶ διαδοχικῆς περὶ ἀγωγῆς. Ἡ φιλακλήθεια προετοιμάζει τὴν δικαιοσύνην, καὶ αὕτη προδιαθέτει εἰς τὴν ἀγάπην, καὶ ἡ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων συμπληροῦται διὰ τῆς θείας ἀγάπης· ὥστε ἤδη ἔχομεν πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης, ἐκείνης τῆς τέχνης τῆς ἀρετῆς ἣν μετήρχετο ὁ Φραγκλῖνος, καὶ ἣν ὀφείλει νὰ μετέρχεται πᾶς ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ζῇ ὡς λογικὸς ἄνθρωπος καὶ οὐχὶ ὡς κτῆνος. Ἡ τέχνη αὕτη δὲν εἶναι ἀπόρροια αὐθαϊρέτου καὶ ἀορίστου αἰσθήματος, εὐγενοῦς τινος ἐπιθυμίας ἀνεφίκτου τελειότητος, εἶναι πόρισμα ἀναγκάτων τῆς βεβαιωτέρας καὶ θετικωτέρας ἐπιστήμης, διότι οὐδὲν βεβαιότερον καὶ θετικώτερον τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος, ὧν ἀντιλαμβάνομεθα δι' ἀμέσου συνειδήσεως, καὶ ἐφ' ὧν στηρίζεται ἅπασα ἡ ὑφ' ἡμῶν πρεσβευομένη φιλοσοφία. Ἡ δὲ ὑπὸ τῆς τέχνης ταύτης διδασκομένη ἀρετὴ εἶναι τὸ σύνολον πασῶν τῶν ἀρετῶν, ἢ διηνεκῆς ἔξις τοῦ δέοντος, τοῦ καθήκοντος, τουτέστι πάντων τῶν καθηκόντων κατὰ τὴν ἀπαράδεκτον αὐτῶν τάξιν καὶ ἀλληλουχίαν. Ἡ ἐνάρετος ζωὴ εἶναι ζωὴ σύμφωνος πρὸς τὴν ἀληθῆ ἡμῶν φύσιν, πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, διότι πάντα ταῦτα εἶναι ταυτόσημα. Καὶ ἡ ἐνάρετος ζωὴ εἶναι ἡ μόνη περέχουσα ἡμῖν πᾶσαν δυνατὴν εὐδαιμονίαν, διότι ἡ εὐδαιμονία παντὸς ὄντος εἶναι ἡ πλήρωσις καὶ ἀπόλαυσις τοῦ σκοποῦ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἢ πλήρωσις τοῦ νόμου αὐτοῦ. Καὶ τοιοῦτοτρόπως τὸ ἀγαθὸν παρίσταται οὐ μόνον ὡς καθήκον, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπολογισμὸς ἀριστος πρὸς ἐκκνοποίησιν τῆς ἐν ἡμῖν

ἐμφύτου ἐπιθυμίας πάσης δυνατῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἐκ τῆς ἀρετῆς εὐδαιμονία δὲν εἶναι βεβαίως εὐαπόκτητος, ἀπαιτεῖ θέλησιν σταθεράν καὶ ἀρχὰς ἀμετατρέπτους, ἀλλ' εἶναι ἐφ' ἡμῖν, καὶ εἶναι ἀναφαίρετος, καὶ ὁ ἐπιδιώκων αὐτὴν ἀποκτᾷ καθ' ἐκαστὴν νέαν δυνάμειν, ἐνισχύεται ὑπ' αὐτῆς τῆς πάλης, νέαν πάντοτε θέλησιν ἀνακαλύπτει ἐν τῇ ἀρετῇ, καὶ νοεῖ ἐπὶ τέλους σαφέστατα καὶ συγκισθάνεται ἐνδομύχως ὅτι ὁ ἀριστος βίος εἶναι ἐν ταυτῷ καὶ ὁ ἡδιστος.

II. ΒΡΑΙΔΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ.

Ο ΘΙΕΡΣΟΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΣ *

Δύο εἶναι ἰδίως οἱ ἐξάρχοντες χαρακτηῖρες, οἱ διακρίνοντες τὸν Ναπολέοντα ἐν τῷ μακρῷ αὐτοῦ σταδίῳ, οὓς ἐζήτησε νὰ διαγράψῃ ὁ Θιέρσος: ὁ στρατιωτικὸς, ὁ πολιτικὸς· περὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου οὐδὲν λέγω· ὁ συγγραφεὺς ἡκιστα ἀπέβλεψεν εἰς τοῦτο· τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἐξύμνησις τοῦ στρατιώτου καὶ ἡ δικαιολογία τοῦ πολιτικοῦ. Ἰδωμεν ἐκ τοῦ πλησίον τὰ πράγματα.

Τὸ ἐξοχώτατον προσὸν τοῦ Ναπολέοντος ἦτο ἡ στρατιωτικὴ αὐτοῦ μεγαλοφυΐα· ὥς στρατηγὸς ἀνήκει ἀνκντιρρήτως μετὰ τῶν μεγίστων στρατιωτικῶν ἀνδρῶν ἀπάντων τῶν αἰώνων, ἀδεῶς δυνάμενος νὰ παρβληθῇ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, τὸν Κάϊσαρα, τὸν Ἀννίβαν, τὸν Καρολομάγναν· τολμηρὸν, ἐφευρετικὸν πνεῦμα, ἀκατάβλητον ἐν τοῖς κινδύνοις, αὐτοσχεδιστῆς πρωτότυπος ἐν ἀνάγκῃ, εἶναι ἡ ἐκπροσώπησις τῆς στρατιωτικῆς συνθέσεως τοῦ αἰῶνος, τὰ δὲ διάφορα στάδια τοῦ βίου του εἶναι ἀληθῶς ἀδρατάτη πηγὴ μελέτης τῆς στρατιωτικῆς τέχνης. Ὡς τοιοῦτος δ' ἔξει διαρκὴ ἄξιον καὶ σημασίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Τοιοῦτος ἀνὴρ ὑπὸ τὰ διαυγῆ καὶ ἀληθῶς μεσημβρινὰ χρώματα τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Θιέρσου ἰδανικοποιεῖται μέχρις ἀποθεώσεως. Τίς εἶναι ὁ Βοναπάρτης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ὑπατείας καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας; Οὐδεὶς ἱστορικὸς παρέδωκεν ἡμῖν ποτὲ τοιοῦτον τὸν ἥρωά του: ὁ ἐπικός Ἀχιλλεὺς τοῦ πατρὸς τῆς ποιήσεως, ὁ Γοδοφρεῖδος Βουίλλων τοῦ ἀοιδοῦ τῶν σταυροφοριῶν εἶναι πραγματικώτεροι, ἀνθρωπινώτεροι τοῦ στρατηλάτου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος.

Εἶχεν ὁ Ναπολέων τοιαύτην ποίησιν ἐν τῷ χαρακτῆρί του; ἐνεθουσιάσθη ποτὲ ὑπὲρ εὐγενοῦς, καθολικῆς ιδέας ἐν τῷ μακρῷ, πολυκυμάντῳ αὐτοῦ βίῳ; οἱ ἱστορικοὶ κόλακες τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ, δικαίωματι ποιητικῆς ἐλευθερίας μᾶλλον ἢ ἱστορικῆς ἀληθείας, ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ φιλοδόξου ἐπλασάν

* Συνέχεια καὶ τέλος. Ἰδ. Γ' σελ. 480.